

ELAV TEADUS 61

WILL DURANT

LOOD FILOSOOFIA
AJALOOST

II

ELAV TEADUS № 61
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 15. JAANUARIL 1937. № 1

LOOD
FILOSOOFIA AJALOOST
II

WILL DURANT

LOOD FILOSOOFIA AJALOOST

Varem ilmunud:

I: VANA-KREEKA. SOKRATES, PLATON,
ARISTOTELES.

Tõlkinud L. Anvelt, redigeerinud A. Koort.
„Elav Teadus“ nr. 56.

WILL DURANT

LOOD FILOSOOFIA AJALOOST

II

FILOSOOFIA UUESTIŠÜND
BACON JA SPINOZA

TÖLKINUD L. ANVELT

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

*Algupärand: Will Durant, Story of
Philosophy. New York 1926.*

*Kaanepilt S. Hirszenberg'ilt: Spinoza,
väljatõugatuna juudi kogudusest.*

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

III.

Filosoofia uuestisünd ja Francis Bacon.

1. Aristotelesest renessansini.

Sellest ajast peale, kui Sparta blokeeris ja lõi Ateenat viienda sajandi lõpul e. Kr., lahkus poliitiline esivõim jäädavalt kreeka filosoofia ja kunsti emakäest ja Ateena vaimu võim ja iseseisvus närbus. Kui 399. a. e. Kr. Sokrates mõisteti surma, Ateena kui vaba mõtte kodumaa hing suri ühes temaga, viivitades ainult veel ta julges õpilases Platonis. Ja kui Makedoonia Philippos võitis ateenlased Chaironeia juures 338. a. e. Kr. ja Aleksander põletas maani maha suure Teebai linna kolm aastat hiljem, siis isegi Pindaros'e kodumaa rõhutatud säästmine ei suutnud varjata tõsiasja, et Ateena iseseisvus valitsemises ja mõtlemises on alatiseks hävitatud. Kreeka filosoofia valitsemine makedoonlase Aristotelese poolt peegeldas Kreekamaa poliitilist alistamist mehelikele ning nooremaile põhjarahvaile.

Aleksandri surm (323 e. Kr.) kiirendas seda langusprotsessi. See nooruk-imperaator, kuigi barbar hoolimata kõigest Aristotelese kasvatuses, oli siiski õppinud austama Kreeka rikast kultuuri ja unistanud selle kultuuri levitamisest üle Idamaa oma võidukate vägede jälgedes. Kreeka kaubanduse areng ja kreeka

kaubapunktide mitmekordistumine kogu Väike-Aasias oli loonud majandusliku aluse selle maa-ala ühendamiseks osana helleeni impeeriumi. Ja Aleksander lootis, et neist tegevusriikkaist keskustest kreeka mõte, nagu kreeka kaubadki, kiirgab kõikjale ja võidutseb. Kuid ta oli alahinnanud idamaise vaimu inertsi ja vastupanu ja idamaise kultuuri kogust ja sügavust. See oli lõpuks siiski ainult nooruslik fantaasiaturgatus, oletada et nii valmimata ning kindluseteta tsivilisatsiooni nagu Kreeka oma võiks peale suruda tsivilisatsioonile, mis oli mõõtmalt enam levinud ja juurdunud kõige auväärsemas traditsioones. Aasia kvantiteet osutus liiga suureks kreeka kvaliteedile. Aleksandri enda võitis ta triumfi tunnil Aasia hing; ta abiellus (paljude daamide hulgast) Dareios'e tütreaga. Ta võttis üle pärsia diadeemi ja riigivalitseja rüü; ta tõi Euroopasse idamaise arusaama kuninga jumalikust õigusest; ja lõpuks ta hämmastas skeptilist Kreekamaad teada andes hiilgavas idamaises stiilis, et ta ise on jumal. Hellas naeris; ja Aleksander jõi enda surnuks.

Sellele Aasia hinge vaevalt märgatavale sissetungile valitseva kreeklase tülpinud kehha järgnes ruttu idamaiste kultuste ja usundite valgumine Kreekamaale just samu teid pidi, mis oli avanud noor võitja. Müstilised ja ebausulised usundid, mis olid juurdunud Hellase vaesema rahva hulgas, said jälle jõudu ja levisid. Ja Oriendi apaatia ja resignatsiooni vaim leidis valmi pinna dekadentses ning julguse kaotanud Kreekas. Stoilise filosoofia sissetoomine Ateena föniikia kaupmehe Zenon'i (umb. 310 e. Kr.) poolt oli ainult üks paljudest idamaistest immutustest. Mõlemad — stoitsism ja epikurism, kaotuse apaatiline vastuvõtt või selle unustamise pingutus lõbu embuses — olid

teooriad sellest, kuidas inimene võiks olla õnnelik, kuigi ta on ikkes ja orjastatud; just niisamuti kui Schopenhauer'i pessimistlik idamaine stoitsism ja Renan'i julgusetu epikurism olid XIX-l sajandil purunenud revolutsiooni ja murtud Prantsusmaa sümbolid.

Ei saa öelda, et niisugused eetika loomulikud antiteesid oleksid olnud täiesti uued Kreekamaale. Neid leiame juba sünge Herakleitose ja naerva filosoofi Demokritose juures; ja Sokratese õpilasi näeme jagunevat küünikuiks Antisthenes'e ja kürenaikuiks Aristippos'e juhtimisel ja esimest koolkonda ülistavat apaatiat, teist õnne. Ometi need mõtteviisid jäid peaaegu eksootiliseks: valitsev Ateena ei pooldanud neid. Aga kui Hellas oli näinud Chaironeiat veres ja Teebaid tuhas, ta jäi kuulutama Diogenest; ja kui Ateena kuulsus oli lahkunud, ta oli küps Zenoni ja Epikuros'e jaoks.

Z e n o n ehitas oma *apatheia*-filosoofia determinis-
mile, mille hilisem stoik Chrysippos leidis vaevu eral-
datavaks idamaisest fatalismist. Kui Zenon, kes ei
pooldanud orjust, peksis kord oma orja mingi eksi-
muse pärast ja ori tõi ette pehmendava seigana, et
oma isanda filosoofia järgi ta on määratud juba iga-
vesest ajast sellele eksimusele, siis Zenon vastas targa
rahuga, et tema, Zenon, on sama filosoofia põhjal
määratud teda peksma selle eest. Nagu Schopenhaueri
arvates oli asjatu individuaalsel tahtel võidelda uni-
versaalse tahtega, nii ka stoik väitis, et filosoofiline
ükskõiksus on ainus mõistlik hoiak elu suhtes, kus
võitlus olemasolu eest on nii alatult mõistetud välti-
matule kaotusele. Kui võit on täiesti võimatu, teda
tuleb põlata. Rahu saladuseks pole teha meie saavu-
tused võrdseks soovidega, vaid langetada soovid saa-
vutuste tasapinnale. „Kui see, mis sul on, näib sulle

mitteküllaldasena“, ütles rooma stoik Seneca (suri 65. a. p. Kr.), „siis kui sa omaksid ka kogu maailma, ikka oleksid sa vilets.“

Seesugune printsiip karjus taevani oma vastandi järele, ja Epikuros, kuigi elus niisamasugune stoik nagu Zenon, tõi selle vastandi. „Epikuros“, ütleb Fénelon, „ostis ilusa aia, mida ta ise haris. Sinna rajas ta oma kooli ja seal ta elas mahedat ning mõnusat elu oma õpilastega, keda ta õpetas kõndides ja töötades... Ta oli lahke ja sõbralik kõigi inimeste vastu. Tema arvates polnud midagi õilsamat kui pühendada ennast filosoofiale.“ Ta lähtepunktiks on veendumus, et apaatia on võimatu ja et lõbu — kuigi mitte ilmingimata meeleline lõbu — on ainus mõeldav ja täiesti õigustatud elu ja tegevuse eesmärk. „Loodus juhib iga organismi eelistama enda hüvet igale muule hüvele“; — isegi stoik leiab teatud rafineeritud lõbu oma loobumisest. „Me ei pea vältima lõbusid, aga peame valima neid.“ Epikuros niisiis pole epikuurlane; ta ülistab enam aru- kui meelte-rõõme; ta hoiatab lõbude eest, mis ärritavad ja häirivad hinge, mida nad pigemini peaksid rahustama ja vaigistama. Lõpuks ta soovitab mitte otsida lõbu selle harilikus mõttes, vaid *ataraxia*'t — rahulikkust, tasakaalukust, vaimu puhkust, kõike seda, mis väriseb Zenoni „apaatia“-mõiste piiril.

Roomlased, tulles Hellast riisuma a. 146 e. Kr., leidsid need võistlevad koolkonnad jagamast omavahel filosoofia välja; ja et neil endil polnud ei jõude aega ega vaimupeenust spekulatsiooniks, nad tõid need filosoofiad ühes muu saagiga Rooma. Suured organiseerijad kalduvad niisama vältimatult kui orjad stoilise mõtteviisi poole: sest tundlik olles on raske olla nii isand kui sulane. Niiviisi see filosoofia, mida

Rooma omas, oli enamasti Zenoni koolist, olgu see siis keiser Marcus Aurelius'e või ori Epiktetos'e oma. Isegi Lucretius õpetas oma epikurismi stoiliselt (nagu Heine inglane võtab oma lõbusid kurvalt) ja lõpetas oma range evangeeliumi enesetapmisega. Ta õilis eepos *Asjade loomusest* jäljendab Epikurost, kui ta lõbu ainult leigelt kiites seda hukka mõistab. Peaaegu Caesari ja Pompeiuse kaasaeglane, ta elas keset mässe ja segadusi. Ta närviline sulg kirjutab aina rahu- ja vaikusepalveid. Teda tahaks kujutella kartliku hingena, kelle noorust olid tumestanud religioossed hirmud, sest iial ei väsi ta ütlemast oma lugejaile, et pole olemas mingit pörgut, välja arvatud siinne, ja et pole jumalaid, välja arvatud need džentlmenlikud olendid, kes elavad Epikurose aia pilvedes ja kunagi ei sega inimeste seikadesse. Taeva ja pörgu tõusvale kultusele Rooma rahvastiku hulgas ta seab vastu halastamatu materialismi. Hing ja vaim on arenenud ühes kehaga, kasvavad tema kasvamisega, valutavad kaasa tema valusid ja surevad tema surmaga. Midagi muud ei eksisteeri kui ainult aatomid, ruum ja seadus. Ja seaduste seaduseks on evolutsioon ja dissolutsioon (tagasiareng) kõikjal.

Ei püsi miski, voolavad kõik asjad.
Nad kasvavad kui ossa liitub osa.
Neid lõpuks tunneme ja nimetame,
Kuni nad hääbuvad ja võõraks saavad jälle.

Aatome sajust aeglasest või kiirest
Näen arenevat päikesi, maailmu.
Kuid päikesedki kord ja kord maailmad
Aeglaselt kaovad igavesse voolu.

Astronoomilisele evolutsioonile ja dissolutsioonile lisandub liikide tekkimine ja eristumine ¹⁾).

Niisamuti kui indiviidid, kasvavad rahvad pikkamisi ja kindlasti surevad: „mõned rahvad kasvavad, teised kahanevad, lühikese ajaga elavate asjade tõud on muutunud, ja nagu jooksjad annavad nad üle elu-lambi“. Sõja ja vältimatu surma palge ees pole muud tarkust kui *ataraxia*, — „vaadata kõigile asjule vaimurahuga“. Siin on selgesti kadunud vana paganlik elurõõm ja murtud lüüra keeli puudutab üsna vööramaine vaim.

Ja kui niisugune on Epikurose järelkäijate vaim, siis kujutelge ühe ilmse stoiku, nagu Aureliuse või Epiktetose innustavat optimismi! Miski kogu maailmakirjanduses pole nii masendav kui orja *Dissertatsioonid*, või olgu siis keisri *Meditatsioonid*. „Ärge püüdke, et asjad juhtuksid nii, nagu teie neid tahaksite, vaid pigemini tahtke, et nad juhtuksid nii, nagu nad seda teevad; ja te elate õnnelikult,“ kirjutab Epiktetos. Kahtlemata võidakse seesugusel viisil käske anda tulevikule ja kuninglikku kõrgust mängida universumi ees. Jutustatakse, et Epiktetose isand, kes teda kohtles järjekindlalt julmusega, võttis ühel päeval Epiktetose jala ja hakkas seda ajaviiteks väänama. „Kui sa jätkad“, ütles Epiktetos rahulikult, „sa murrad mu jala.“ Isand jätkas ja jalg murduski. „Kas ma ei öelnud sulle“, sõnas Epiktetos leebelt, „et sa murrad mu jala?“ Siiski on teatud müstilist õilsust selles filosoofias, just nagu mõne Dostojevski patsifisti rahulikus vahvuses. „Mitte kunagi, ühelgi juhul ärge öelge: ma olen midagi kao-

---

1) Viimaste nähtustega seoses rõhutab Lucretius eluvõitluseks kohasemate ellujäämist. Pikem tsitaat selle kohta Lucretiusest jääb tõlkest ruumi puudusel välja. Tõlk.

tanud, vaid: ma olen ta tagasi andnud. Kas su laps on surnud? — ta on tagasi läinud. Kas su naine on surnud? — ta on tagasi läinud. Kas sa oled kaotanud oma varanduse? — eks ole seegi tagasi antud?“ Selliseil lehekülgedel tunneme kristluse ja ta kokkumatu märtrite lähedust. Tõepoolest, kas ei olnud kristlik enesesalgamise eetika, kristlik poliitiline ideaal peaaegu kommunistlikust inimeste vendusest ja kristlik eshatoloogia¹⁾ maailmalõpu suurest tulikahjust ainult fragmendid stoa õpetusest, mis ujusid selleaegse mõttevoolu pinnal? Epiktetoses on kreeka-rooma hing kaotanud oma paganluse ja on küps uue usundi jaoks. Tema raamatule langes osaks au olla vastu võetud religioosse käsiraamatuna varakristliku kiriku poolt.

Vaheajal olid dekoratsioonid ajaloolises tagaseinas vahetunud. Lucretiuse juures on üks tähelepandav lõige, mis kirjeldab põllumajanduse langust Rooma riigis ja seob seda maapinna kurnamisega. Mis iganes ei olnud põhjuseks, aga Rooma jõukus muutus vaesuseks, organisatsioon tükeldatuseks, jõud ja uhkus dekadentsiks ja apaatsuseks. Linnad närbusid tagasi tähtsusetuks tagamaaks; teed sattusid korratusse ega sumisenud enam kaubaveost; haritud roomlaste väikesed perekonnad tõrjuti välja värskete ning harimata germaani suguharude poolt, kes aastast aastasse hiilisid üle piiri. Paganlik kultuur andis alla orientaalsetele kultustele ja peaaegu märkamatult keisririik muutus paavstiriigiks²⁾.

---

1) Eshatoloogia — õpetus „viimseist asjust“, maailmalõpust, suurest kohtupäevast, hinge saatusest pärast surma. Tõlk.

2) Vt. G. Ferrero, *Vana-maailma hukkimine*. „Elav Teadus“ nr. 5.

[1] Nagu hiigelhoone lämmutamine palju aega nõuab, nii kestis sajandeid Lääne-Rooma riigi murenemine, enne kui barbaarsete rahvaste vood uhtusid ta täiesti Euroopa poliitiliselt kaardilt. Sajandeid lasus hiigelriigil majandusliku ja poliitilise kriisi õhkkond — sagedased troonitülid, võimuhaaramised, kodusõjad, võõrrahvaste sissetungimine, kapitalide kuhjumine väheste kätte, laiade kihtide vaesumine, viletsusse sattunud talupoegade sunniviisiline maa külge ja käsitöölise ameti külge kinnistamine. Keset maiste ürituste kindlusetust ja kõige kaduvust hakkavad mõtlejad enam ja enam suhtuma meie meeltele antud maailma kui hädaorgu. Ikka tähtsamaks muutub üleemeelise, selgelt ja kindlalt korraldatud maailma probleem. Sellele küsimusele ei läheneta ainult kainest teoreetilisest uudishimust, vaid selle mehe kojuigatsusega, keda on väsitanud ja tüüdanud ümbereksimine võõral, veidral ning korralagedal maal. Samal ajal, kui igavest taevast õndsust töötav ristiusk rahvahulkade südameid võidab, muutub senisest religioossemaks ka mittekristlik filosoofia.

Juba stoik *S e n e c a* oli arvanud, et keha on hingele ainult ahelaks ja vanglaks. Palju selgemini tajus seda uusplatoonilise koolkonna rajaja *P l o t i n o s* III-l sajandil p. Kr., kes ütles end häbenevat omada keha. See Egiptusest tulnud, kuid Roomas õpetav poolpime nägija pidas suurimaks õnneks ekstaasis Jumalat intueerida (kaeda). Plotinuse Jumal pole ei vaim ega materia, teda ei saa meeltega tajuda ega mõistusega tunnetada, kuigi mõistuslik tunnetus on vältimatuks eelastmeks müstilisele ühendumisele Jumalaga. Jumal on kõige oleva iseloomustamatu alus, ainus (*hen*, üks), hea kinkiv küllus, mille tõttu kõik on, mis on. Plotinose *e m a n a t s i o o n i* õpetuse järgi kõik, mis eksisteerib, voolab välja Jumalast alanevais täiuslikkuse astmeis, jäädes seejuures ometi temasse. Jumal ja tema loomine on otsekui küünal ühes sellest hajuva valgusega, mida pole ilma küünlata. Õige lähedal leegi südamele on ideede-maailm, kaugemal juba hingede-maailm, mis ideede-maailma matkides püüab kujundada ainelisi asju mitteolevast ehk mateeriast. Aineliste asjade maailma võib võrrelda ideede-maailma halva peegeldusega ähmaseis, auklikes ja moonutavais peegleis. Niivõrd on asjad kaunid, kui nad õieti peegeldavad ideid ja seega äratavad janu ideede ja Jumala tun-

---

1) Nurksulgudes osa on tõlkija lisatud, et vähemasti lühidalt tutvustada tähtsaid õpetusi, millest autor meie arvates liiga kergesti üle läheb.

netamise järele. Tunnetades ja vaimset armastades muutatakse aga vääriliseks Jumalat vahetult kogema.

Plotinose õpetus kogu oleva sisaldumisest Jumalas (panenteism) on mõjutanud uus-ajal mitmesuguseid pan-teistlikke teooriaid, mis samastavad Jumalat oleva kõiksusega.

Asjadele ainult teisejärgulise olemise omistamine võrreldes ideedega elab edasi keskaegsete skolastikute realismis. Ja sama ekstaatiliselt vahetut Jumala kogemust, mida Plotinos ülistas, taotlesid keskaegsed kristlikud müstikud. Ühel või teisel viisil otsisid Jumalaga ühendumise elamusest hingerahu ka varakristlikud kirikuisad, kellest kõige mõjukamaks õhtumaise teoloogia ja filosoofia ajaloos kujunes Augustinus (354—430). Elades ajal keset ägedat maailmavaadete ja rahvaste võitlust, surres vandaalide poolt piiratud Hippo linnas Põhja-Aafrikas, uuris ta teistest mõtlejaist innukamalt ajaloo sihi küsimust ja lõi esimese ajaloofilosoofilise süsteemi. Ajaloo sisuks on Augustinuse arvates Jumala riigi võitlus Kuradi riigiga, ta eesmärgiks Jumala riigi võit ja tähtsaimaks dramaatiliseks pöördepunktiks selles heitluses Kristuse ilmumine. Reformeeritud kiriku õpetustes taasellus uus-ajal Augustinuse predestinatsioonimõtte, mille järgi Jumal on muutmatult ette määranud igale inimesele kas õndsaks saada või hukkuda. Uus-aegses filosoofias võttis Descartes uuesti üles Augustinuse idee inimese teadvuse olemasolust kui kõige vahetumalt ja kõige kindlamalt antud tõest.]

Kirik, keda ta algsajandeil toetasid keisrid, kelle võimu ta kord-korralt neelas, kasvas kiiresti arvuliselt, jõukuselt ja mõjukuselt. XIII-l sajandil omas ta kolmandikku Euroopa pindalast, ja ta laekad paisusid rikaste ja vaeste annetustest. Tuhandeks aastaks ühendas ta muutmatu usutunnistuse maagiaga pea-aegu kõik Euroopa rahvad; kunagi varem ega hiljem pole olnud organisatsiooni nii laialt levinut ja nii rahumeelset. Aga see ühtsus nõudis kiriku arvates ühist usku, mis üleloomulike sanktsioonega pidi olema kõrgemale asetatud ajalikest muutustest ja kaduvusest. Seepärast valati kindlaksmääratud ning lõplik dogmade-süsteem nagu kest keskaegse Euroopa

nooruslikule vaimule. Selles kestas skolastiline filosoofia liikus kitsalt usu juurest mõistuse juurde ja jälle tagasi, arvustamata eelduste ja juba ettemääratud järelduste hämmeldavas ringis. XIII-l sajandil oli kogu kristlaskond jahmatunud ja erutatud Aristotelese araabia ja juudi tõlgetest; aga kiriku võim oli veel küllalt küündiv, et Aquino Thomas'e ja teiste kaudu Aristotelest ümber moonutada keskaegseks teoloogiaks. Tulemuseks oli küll teravmeelsus, aga mitte tarkus. „Kui inimese leidlikus ja vaim“, nagu Bacon ütleb, „töötab mingi eseme kallal, ta töötab kooskõlas oma ainesega ja on piiratud selle läbi; kui ta aga töötab iseenda kallal, nagu ämblik teeb oma võrku, siis on see töö lõputu ja toodab tõepoolest ainult õpetatuse ämblikuvõrke, imetlusväärseid lõnga peenuselt ja töötluselt, aga ilma substantsita ja ilma kasuta.“ Varem või hiljem pidi Euroopa intellekt välja purskuma sellest kekast.

[1] Kindlasti tegid skolastikud palju ja teravmeelset tööd kiriku dogmade põhjendamiseks mõistuse abil. Muu hulgas püüti mitmesuguste loogiliste tõestuste kaudu näidata Jumala paratamatut olemasolu. Canterbury peapiiskop Anselm (1033—1109) seletas näiteks oma kuulsas ontoloogilises 2) jumalatõestuses Jumala eksistentsi (olemasolu) paratamatust Jumala-mõistest lähtudes. Jumala kui kõige täiuslikuma olevuse mõistesse peaks kuuluma mõiste tunnuseks ka olemine, sest vastasel korral oleks mõeldav mingi veel täiuslikum olevus, mis muude omaduste kõrval omab ka eksistentsi. Kuid kõige täiuslikumast olevusest ei või olla täiuslikumat, järelikult peab omistama Jumalale eksistentsi.

Seesuguse tõestusviisi vastu väitis üks Anselmi kaasaelane (munk Gaunilo), et nii võib tõestada ükskõik misuguse kujuteldud eseme olemasolu, kui ainult mõelda, et see ese on täiuslik. Nii saaks näiteks tõestada mingi saare eksisteerimist, kui ainult mõelda teda kõige täiuslikuma

---

1) Nurksulgudes osa tõlkija lisatud.

2) Ontoloogia — õpetus olevast.

saarena. Sellele poleemikale vastas Anselm ainult oma endise argumendi kordamisega — kui täiusliku olevuse mõiste esineb intellektis, siis peab ta olema ka *in re*, kehas-tunud asjas. Anselm oli „realist“ *universalia*'te¹⁾ küsi-muses: *universalia sunt realia*, üldmõisted on reaalselt ole-mas. Seejuures ta omistas põhilist olemasolu ainuüksi üld-mõistele, meeltega tajutavaile asjule aga olemist ja ole-must ainult osasaamise kaudu üldmõistest. Enamasti arva-sid realistid, et universaalid eksisteerivad juba enne asju — *ante res* — Jumala mõtetena, edasi asjades — *in rebus* — neid kujundavate teguritena ja lõpuks neid asjade kaudu tunnetanud inim mõistuses — pärast asju, *post res*. Realistide vastased *nominalistid* seevastu väitsid, et universaalid on ainult nimed ja et tõeliselt olevad on üks-nes individuaalsed üksikasjad. Nominalismi rajajal *Ros-celi-nu*s'el oli vähem edu oma õpetusega kui ta kaas-aegsel suurel realistik Anselmil. Kirik mõistis nominalismi hukka, sest nominalism, omistades tõelist olemist ainult üksikesemeile, ei suutnud seletada, kuidas võivad Jumal, Kristus ja Püha Vaim olla Kolmainsuses üks ning sama. Paremini sai sellega toime realism, õpetus, mis tähtsustas esijoones ühist ja üldist. Oleks XI-l sajandil võidutsenud nominalism ja koos sellega suurem huvi konkreetsete üksik-esemete vastu, vahest oleks siis juba keskajal õitsele puh-kenud need kogemusteadused, millele aeglaselt soojenev eel-kevad saabus alles renessansis.

Kuid vajalikumana kui looduseuurimine tundus kesk-aegseile mõtlejale kristluse usuliste ja eetiliste dogmade mõistmine. Canterbury Anselm, keda tihti nimetatakse skolastika rajajaks, uskus lootusrikkalt, et kõiki dogmasid võib põhjendada mõistuse abil. Palju kainem oli selles küsi-muses keskaegse filosoofia ja teoloogia suurim süstemaatik, *doctor angelicus* (ingellik) *Thomas Aquino*s (1225—1274). Tema arvates on Jumal mõistuse abil tões-tatavate dogmade kõrval ilmutanud ka niisuguseid, mille tõde on üle mõistuse, kuigi mitte mõistuse vastu. Sobitades kiriku usutõdesid ja Aristotelese vaateid lõi Thomas süs-teemi, mida katoliku kirik praegugi propageerib kui igavesti kehtivat filosoofiat, *philosophia perennis*'t.

Hoolimata *doctor angelicus*'e hoolest ja innust seleta-misel ja süstematiseerimisel sagenesid pärast ta surma mõt-lejad, kes väitsid usundi tõdede ja teaduse tõdede sobita-matust, enamasti mitte selleks, et dogmasid väärata, vaid et

---

1) *Universalia*'te kohta vt. *W. Durant*, *Lood filo-soofia ajaloost I*, lk. 75 („Elav Teadus“ 56).

näidata nende kõrgemalseismist kõigest mõistuse abil tõestatavast või vääratavast. Frantsisklased *D u n s S c o t u s* († 1308) ja „võitmatu“ *O c c a m* († 1374) püstitasid õpetuse kahesugusest tõest, teoloogilisest ja filosoofilisest tõest, mis võivad teineteisest erineda. Kuid seda tehes nad tahestahtmatult ei kaitsnud enam niivõrd teoloogiat kui muretseksid teaduslikule uurimisvabadusele laiemaid piire.

Vahepeal muutus enam ja enam sotsiaalne ja majanduslik olustik, valmistades omalt poolt ette kiriku dogmadest vabade teaduste taassündi.]

Tuhandeaastase harimise järel kandis maapind jälle vilja, kaupu toodeti mitmekordses külluses, mis sundis kauplema, ja kaubandus ehitas oma ristteedel jälle suuri linnu, kus inimesed võisid töötada koos kultuuri toitmiseks ja tsivilisatsiooni taasehitamiseks. Ristisõjad avasid teed Idasse ja lasksid sisse voolata luksusesemeid ja ketserlusi, mis said saatuslikuks asketismile ja dogmadele. Odavalt tuli nüüd paber Egiptusest, asendades kallist pergamenti, mis oli teinud õppimise preestrite ainuõiguseks. Kaua odavat vahendit oodanud trükkimine pääses valla otsekui vabasatunud lõhkeaine ja levitas oma laostavat ja selgitavat mõju kõikjale. Vahvad meremehed, nüüd kompassiga relvastatud, läksid huupi välja tundmatule merele ja võitsid inimese teadmatuse maakerast; kannatlikud vaatelejad, relvastatud teleskoopidega, riskisid minna sinnapoole dogma piire ja võitsid inimese teadmatuse taevast. Siin ja seal, ülikooles ja kloostreis ja salajasis peidupaigus lakkasid inimesed vaidlemast ja hakkasid otsima. Kõrvalesattumiste tõttu odava metalli kullaks muutmise pingutustest alkeemia muutus keemiaks. Astroloogiast kobasid inimesed teed argliku vahvusega astronoomia poole. Ja kõnelevate loomade valmidest kasvas välja zoologia kui teadus. Ärkamine algas *Roger Bacon*'iga (suri 1294); ta kasvas piiritu *Leonardo da Vinci*'ga

(1452—1519); ta saavutas juba teatud täiuse K^oA^o pernikus'e (1473—1543) ja Galilei (1564—1642)⁶⁷⁸ astronoomias, Gilbert'i (1544—1603) uurimustes magnetismi ja elektri üle, Vesalius'e (1514—1564) anatoomia- ja Harvey (1578—1657) vereringvoolu uurimistes. Et teadmine kasvas, siis hirm kahanes; inimesed mõtlesid vähem tundmatu austamisele kui selle võitmisele. Iga elavat vaimu tõstis uus usaldus; takistused olid maha murtud; ei tundunud enam mingit piiri sellele, mida inimesed võisid teha. „Aga et väikesed laevad nagu taevakehad võivad purjetada ümber terve maakera, on meie ajajärgu õnn. Need ajad võivad õigusega öelda *plus ultra*“ — kaugemale — „seal, kus vanad tarvitasid *non plus ultra* 1)“. See oli kanglastegude, lootuse ja jõu ajajärk, uute algatuste ja üritustega igal alal; ajajärk, mis ootas üht häält, mingit sünteetilist hinge, kes pidi võtma kokku ja lahendamata ta vaimu olemuse. Francis Bacon oli see „moodsete aegade kõige jõulisem mõistus, kes helistas kella, mis kutsus targad kokku“, ja kuulutas, et Euroopa on saanud täisealiseks.

2. Francis Baconi poliitiline karjäär.

Bacon sündis 22. jaanuaril 1561. a. York House'is Londonis, oma isa sir Nicholas Baconi elukohas. Sir Nicholas oli Elisabethi valitsuse esimesel kahekümnel aastal olnud suurpitsatihoidjaks. „Isa kuulsus jääb varju poja oma ees,“ ütleb Macaulay. „Aga sir Nicholas ei olnud harilik mees.“ Baconi ema oli keele- ja usuteadlane ja ei pannud mikski kirju vahetada piiskopega kreeka keeles. Ta hakkas ise oma poja õpetajaks ega hoidnud kokku vaeva ta kasvatamisel.

Kuid Baconi suuruse tõeliseks toitjaks oli Elisabethi aeg Inglismaal, uusaja võimsaima rahva suurim ajajärk.

---

1) Mitte enam kaugemale. Tsitaat on ühest Baconi teosest. Tõlk.

Ameerika avastamine oli juhtinud kaubanduse Vahemerelt ära Atlandile. Hispaania mereväimu hävitamise järel 1588. a. Inglismaa kaubandus levis üle kõigi merede, ta linnad kasvasid kodukäsitöö tõttu, ta meremehed sõitsid ümber maa-keraja ja ta kaptenid võitsid Ameerika. Ta kirjandus õitses Spencer'i luules ja Sidney proosas; ta näitelavad kõmasid Shakespeare'i, Marlowe', Ben Jonson'i ja sajast teisest jõulisest sulest tulnud draamade käes. Ükski mees ei võinud jääda õitsmata seesugusel ajal ja maal, kui tal oli üldse seesemet.

Kaheteistkümne aastaselt Bacon saadeti Cambridge'i Trinity College'isse. Ta viibis seal kolm aastat ja lahkus sealst tugeva vastumeelsusega kooli tekstide ja meetodite vastu, kindlaskujunenud vaenuga Aristotelese-kultuse suhtes ja otsusega seada filosoofia viljakamale rajale, pöörata ta ära skolastilisest vaidlusest valgustama ja kasvatama inimkonna heaolu. Kuigi ta oli alles kuueteistkümne-aastane nooruk, talle pakuti kohta Inglise saadiku kaaskonnas Prantsusmaal; ja pärast poolt ja vastu põhjuste hoolikat läbikaalumist ta võttis selle vastu. Sissejuhatuses teosele *The Interpretation of Nature* (Looduse tõlgitsemine) ta arutab seda saatuslikku otsust:

„Et ma uskusin end olevat sündinud inimkonna teenimiseks, . . . seepärast ma küsisin endalt, mis võiks kõige enam edasi viia inimkonda ja missuguse ülesande täitmiseks ma näin kujundatud looduse poolt. Ja kui ma otsisin, ma ei leidnud ühtki tööd nii tänuväärseks kui avastada ja arendada neid oskusi ja leiutisi, mis püüavad tsiviliseerida inimese elu . . . Pealegi leidsin ma oma loomuse eriti kõlbliku olevat tõe kontemplatsiooniks. Sest mu vaim oli ükskord liikuv küllalt selle kõige tähtsama objekti tarvis — ma mõtlen sarnasuste äratundmist — ja samal ajal küllalt tasa-kaalukas ja koondatud peente erinevusvarjundite tähelepanemiseks. Mul oli kirge uurimiseks, jõudu kannatlikult edasi lükata otsustamist, lõbuiga mediteerida, ettevaatusega pooldada, korrigeerida muljeid ja oma mõtteid korraldada piinliku hoolega. Mul ei olnud iha uudsuse järele ega pimedat imetlust vana vastu. Pettust, ükskõik mis kujul, ma põlastasin äärmiselt. Kõigi nende põhjuste pärast ma arvasin, et mu loomus ja dispositsioon on mingisuguses suguluses ja seoses tõega.

Kuid mu sünd, mu kasvamine ja kasvatus, kõik nad juhtisid poliitika, mitte filosoofia poole: olin immutatud poliitikaga lapsepõlvest saati. Ja nagu see sageli juhtub noorte meestega, teiste arvamused võisid vahel kõigutada mu mõtteid. Ma mõtlesin ühtlasi, et mu kohustus isamaa

vastu seab erilisi nõudeid mulle, niisuguseid, mida ei või kõrvale suruda teised elu kohustused. Lõpuks ma tulin mõeldes lootusele, et mõnd auväärt riigiametit pidades ma võiksin varuda abi ja toetust oma töödele, nii lootsin ma lõpule viia oma saatusest määratud ülesande. Nende motiividega ma rakendusin poliitikasse.“

Sir Nicholas Bacon suri äkki 1579. a. Ta oli kavatsenud varustada Francist ühe mõisaga, aga surm jõudis ette ta plaanidest ja noor, ruttu Londoni kutsutud diplomaat nägi end kaheksateistkümmne aastaselt isata ja pennita. Ta oli harjunud suurema osaga selle ajajärgu toredustest ja leidis nüüd raskeks leppida pealesunnitud lihtse eluviisiga. Ta hakkas praktiseerima advokaadina, samal ajal tülitas oma mõjukaid sugulasi, et need aitaksid ta mõnele riiklikule kohale, mis vabastaks ta majanduslikust murest. Ta pea-aegu kerjavate kirjade tulemus oli väike, kui silmas pidada nende stiili ilu ja jõudu ja nende autori proovitud võimeid.

Lõpuks ronis Bacon ise kõrgemale, ülemalt poolt tõstmata; kuid iga aste maksis talle mitu aastat. 1583. a. ta valiti parlamenti; ja ta valijad armastasid teda nii, et saatsid ta tagasi saadikutoolile ikka jälle. Vaidluste puhul oli ta kõnekus täpne, lakooniline ja elav, ta oli oraator ilma retoorikata. „Keegi pole“, ütleb Ben Jonson, „iial rääkinud kenamalt, kokkusurutumalt, kaalukamalt ega sallinud vähem tühist ja venivat selles, mida on väljendanud . . . Ta kuulajad ei võinud kõhida ega temalt kõrvale vaadata ilma midagi kaotamata. Ta käsutas kõneldes . . . Ühelgi inimesel polnud sellist võimu nende tundmuste üle.“

Üks võimas sõber oli suuremeelne ta vastu — too ilus Essex'i krahv, keda Elisabeth tagajärjetult armastas ja seetõttu vihkama õppis. Et hüvitada oma nurjunud katset Baconile üht riiklikku kohta muretseda, 1598. a. kinkis Essex talle kauni mõisa Twickenhamis. See oli hiilgav and, millest võis arvata, et ta köidab Baconi Essex'i külge kogu eluks; kuid ta ei teinud seda. Mõned aastad hiljem Essex organiseeris vandeseltsi Elisabethi vangistamiseks ja ta järglase troonile valimiseks. Bacon kirjutas kirja kirja järele oma heategijale, protestides ta äraandmise vastu. Vahepeal ta oli saanud kõha prokuratuuris, ja kui Essex uuesti arreteeriti ja kohtu alla anti äraandmise pärast, võttis Bacon tegelikult osa selle mehe süüdistamisest, kes oli olnud ta helde sõber.

Essex leiti süüdi olevat ja mõisteti surma. Baconi osa selles protsessis tegi ta mõneks ajaks mittepopulaarseks; ja sellest ajast saati elas ta vaenlaste keskel, kes ootasid juhust ta hävitamiseks. Ta täitmatu auahnus ei lasknud teda iial

puhata; ta oli alati rahulolematu ja alati aasta võrra või umbes nii ette ära kulutanud oma sissetulekud. Väljaminekuis oli ta pillav; toretsemine oli talle diplomaatiliseks vahendiks. Kui ta neljakümne viie aastaselt abiellus, uhke ning kallis tseremoonia lõi suure augu kaasavarasse, mis oli olnud üheks daami veetlustest. 1598. a. ta arreteeriti võlgade pärast. Sellest hoolimata ta tõus jätkus. Ta mitmekesised võimed ja peaaegu piiratud teadmised tegid ta väärtuslikuks liikmeks igas tähtsas komitees. Järk-järgult avanesid talle kõrgemad kohad: 1618. a. viiekümne seitsme aasta vanuselt oli ta lõpuks lordkantsler.

3. Esseed.

Ta ametikõrgendus näis teostavat Platoni unelmad filosoofist-kuningast. Sest samm-sammult ühes poliitilisele võimule ronimisega Bacon oli tõusmas ka filosoofia tippudele. On peaaegu uskumatu, et selle mehe tohutud teadmised ja kirjanduslikud saavutised olid üksnes juhused ning ajaviitelised kõrvalekaldu-mised ta tormises poliitilises karjääris. Ta motoks oli, et inimene elab kõige paremini tagasitõmbunult elades — *bene vixit qui bene latuit*. Ta ei jõudnud täiesti otsusele, kas talle meeldib enam kontempla-tiivne või aktiivne elu. Ta lootis olla filosoof ja ka riigimees, nagu Seneca; kuigi kahtles, kas niisugune elu kahekordne suunitlus ei lühenda ta küündi-vust ja ei vähenda saavutisi. Ta tundis, et õpingud ei võinud olla lõpp-eesmärgiks ega tähendanud tarkust ja et tegevuses rakendamata teadus on ainult kahvatu akadeemiline alpus. „Kulutada liiga palju aega õpin-guile on laiskus; end nendega liiga palju kaunistada on edevus; otsustada ainult õpitud reeglitele toetudes on kirjatarga viis. . . . Kavalad mehed mõistavad hukka õpingud, lihtsed imetlevad neid ja targad kasutavad. Sest õpingud ei õpeta ainult nende endi kasulikkust,

vaid et on tarkust ilma nendeta ja üle nende, mida võidetakse vaatluse kaudu.“ Siin kõlab uus toon, mis märgib lõppu skolastikale — s. o. teaduse lahutamisele kasutamisest ja vaatlusest — ja asetab kogemusele ja praktilistele tulemustele selle rõhu, mis ise loomustab inglise filosoofiat ja tipule jõuab pragmatismis (millest edaspidi). See ei tähenda, et Bacon hetkekski oleks lakanud armastamast raamatuid ja meditatsiooni. Sokratese sõnu meenutavalt kirjutab ta: „ilma filosoofiata ma ei hooli elust“. Ta pea-aegu esimesel trükis ilmunud tööl oli nimeks *Tunnetuse kiitus* (1592); selle entusiasm filosoofia vastu väärrib tsiteerimist:

„Mu kiitus olgu pühendatud mõistusele endale. Mõistus on inimene ja tunnetus on mõistus; inimene on ainult seda, mis ta tunnetab . . . Kas pole tundmuste lõbud suuremad kui meelte omad ja kas pole intellekti lõbud suuremad kui tundmuste? Kas pole ainult see tõeline ning loomulik lõbu, millest pole küllastumist? Kas pole ainult see tarkus, mis puhastab mõistuse kõigist eksimustest? Kui palju asju on olemas, mida me kujutleme mitte olevat? Kui paljusid asju me austame ja hindame enamaks kui nad on? Kas on mõnd muud sellist õnne kui vaimu õnn tõusta üle segaste asjade sinna, kus ta võib õigesti hinnata looduse korda ja inimeste eksimusi?“

Ta peenim teaduslik toode *Essays* (Esseed, 1597—1623) näitab teda ikka veel kisutuna kahe armastuse, poliitika ja filosoofia vahel. *Essees aust ja reputatsioonist* ta jagab kõik auastmed poliitilistele ja militaarseile saavutistele. Aga *Essees tõest* ta kirjutab: „Tõe uurimine, mis on temaga armatsemine või tema kosimine, tõe teadmine, mis on tema kiitus, ja tõe uskumine, mis on temast rõõmutsemine, on inimloomuste ülimald hüveks.“ Raamatuis „me keskustleme tarkadega, nagu tegelikus elus rumalatega.“ See on nii, kui teame, kuidas valida oma raamatuid.

„Mõned raamatud on maitsmiseks“, loeme ühest kuul-
sast kohast, „teised neelamiseks, ja vähesed puremi-
seks ja seedimiseks.“

Essays igatahes tuleb lugeda väheste raamatute hulka, mis väärivad puremist ja seedimist. Bacon jälestab heietamist ega raiska ühtki üleliigset sõna; ta pakub meile lõpmatuid rikkusi väikeses fraasis. On raske öelda, kumb on parem, kas sisu või käsitus; sest siin on keel niisamuti ülihea proosas nagu Shakespeare'i oma värssides. See on stiil, mis on sarnane tugeva Tacitus'e stiiliga, tihe, kuid siiski sile, ja tõepoolest paljugi selle täpsusest võlgneb tänu ladina keele omapära ja fraasi osavale ülevõtmisele. Kuid ta metafooriderikkus on iseloomustavalt Elisabethi-aegne ja peegeldab renessansi lopsakust. Keegi inglise kirjanduses pole nii viljakas sisukate ja tuumakate võrdluste poolest. Nende pillav reastamine on üks Baconi stiili vigu; lõpmatud metafoorid ja allegooriad ja allusioonid langevad kui piitsahoobid meie närvidele ja väsitavad meid lõpuks ära.

Mida peame võtma ekstraktina sellest ekstraktitud tarkusest? Võib-olla on parimaks lähtepunktiks ning kütkestavaimaks kõrvalekaldumiseks keskaja maneerist Epikurose eetika siiras omaksvõtmine Baconi poolt. „See filosoofiline mõtteahel: „ärge tarvitage, et poleks vaja soovida, ärge soovige, et ei pruugiks karta“, näib olevat nõrga, usalduseta ning kartliku vaimu tunnus. Ja tõepoolest, enamik filosoofide õpetusi paistavad olevat liiga umbusklikud ja inimkonna suhtes murelikumad kui asja loomus seda nõuab. Nii suurendavad nad surmahirmu rohtude abil, mida nad toovad selle vastu; sest kuna nende meelest inimese elu pole peaaegu muud midagi kui ettevalmistus ja enda distsiplineerimine surma jaoks, siis pole mõel-

dav, et vaenlane ei näiks kohutav, kui lõpmatult on vaja korraldada kaitsevahendeid ta vastu.“ Miski ei või olla nii kahjulik tervisele kui stoiline iha mahasurumine; mis kasu on pikendada elu, mille apaatia on muutnud enneaegseks surmaks? Ja pealegi, see on võimatu filosoofia, sest instinkt nõuab väljapääsu. „Loomus on sageli peidetud, mõnikord võidetud, harva surmatud. Vägivald [mahasurumises] teeb loomuse aina ägedamaks selle naasmisel. Õpetus ja arutlemine teeb loomuse vähem pealetikkuvaks; kuid ainult harjumus muudab ja surub alla loomuse.... Aga ärgu uskugu inimene liiga kindlasti oma võitu loomuse üle; sest loomus võib lamada mahamaetuna palju aega ja siiski ellu ärgata mõne juhuse või kiusatuse puhul.“ Tõepoolest, Bacon arvab, et keha peaks olema karastatud liialduste vastu niisama hästi kui loobumiste vastu, muidu üks hetk taltsutamatast võiks purustada ta. (Nõnda mõni, kes on harjunud puhtaima ning parimini seeditava toiduga, satub kergesti häirustesse, kui hooletus või vajadus viib ta ära täiuslikult toidult.) Ometi „pigemini lõbustuste mitmekesisust kui küllastumist neist“; sest „kuigi looduse jõud nooruses saab üle mõnestki liialdusest, see nõuab oma võlga inimeselt tema raugaeani“; inimese küps-iga maksab hinna ta nooruse eest. Üheks kuninglikuks teeks tervisele on aed. Bacon nõustub *Genesis*e¹⁾ autoriga, et „kõikväeline Jumal esmalt istutas aia“, ja Voltaire'iga, et me peame üles harima oma tagaõued.

*Essee*de moraalifilosoofia sarnleb enam Macchiavelliga kui kristlusega, kuigi Bacon viimasele tegi nii mõnegi kavala kummarduse. „Me oleme tänu-

---

1) Moosese esimese raamatu kreekak. nimetus.

Tõlk.

likud Macchiavellile ja seda liiki kirjameestele, kes avalikult ja maskeerimata ütlevad, mis inimesed tõepoolest teevad, ja mitte, mis nad peaksid tegema; sest võimatu on ühendada mao tarkust ja tuvi süütust, kui sellele ei eelne teadmine kurja olemusest; ilma selleleta voorus jääb kaitseta ja valveta.“ „Itaallastel on mittemeeldiv vanasõna, *tanto buon che val niente*“ — nii hea, et pole hea millekski. Bacon kooskõlastab oma jutlustamise oma praktikaga ja soovitab mõistlikku segu teesklusest ja aususest, nagu metallide sulatist, mis võimaldab puhtamale, aga pehmemale metallile pikema eluea.

Ta religioon on patriotismi pärast niisugune nagu kuninga oma. Kuigi teda rohkem kui kord süüdistati ateismis ja kogu ta filosoofia hoiak on ilmlik ja ratsionalistlik, ometi ta salgab uskmatust kaunikõneliselt ja nähtavasti siiralt. „Ma pigemini usuksin kõiki pühakulugude valme ja talmudit ja koraani kui et see universaalne maailmahoone on ilma vaimuta... Natuke filosoofiat kallutab inimese mõistuse ateismi, kuid sügavus filosoofias tõstab inimeste vaimu religioonini. Sest kui inimese mõistus vaatleb laialipillatud teisejärgulisi põhjusi, ta võib mõnikord peatuma jääda neisse ja mitte edasi minna; aga kui ta hoiab nende ketti liidetuna ja kokkulülitatuna, siis ta peab paratamatult jõudma Ettenägemise ja Jumaluse juurde.“

Kuid Bacon pole väärtuslikku andnud niivõrd teoloogias ja eetikas kui psühholoogias. Ta on inimloomuse eksimatu analüüsija, kes laseb oma noole igasse südamesse. Maailma kõige kulunuma süžee juures on ta värskendavalt originaalne. „Abiellunud mees on esimesel päeval oma mõtteis seitse aastat vanem.“

„Sageli on nähtud, et halbadel meestel on hea naine.“
(Bacon ise oli erand.) „Vallaline elu sobib hästi kiriku-
tegelastele, sest heategevus võib vaevalt seal maa-
pinda niisutada, kus ta esmalt peab täitma tiigi....
See, kel on naine ja lapsed, on andnud pantvange
õnnele; sest nemad on takistuseks suurile ettevõt-

Francis Bacon.

teile, olgu need siis üritatud vooruses või kurjuses.“
Bacon näib töötanud liiga kõvasti, et tal oleks jäänud
aega armastuse jaoks, ja võib-olla ta pole tundnud
seda kunagi täiesti sügavusteni. „Imelik on tähele
panna selle kire liialdust.... Iial pole olnud kõrki
meest, kes oleks endast nii absurdset heas arvamuses
kui armastaja armastatud isikust.“

Enam kui armastust hindab ta sõprust, kuigi ka sõpruse suhtes ta võib olla skeptiline. „Vähe on sõprust maailmas ja kõige vähem samaväärsete vahel, mis oleks väärt ülistamist... Sõpruse peamiseks viljaks on kergendada ja välja valada südame täiust ja pakitsust, mida on põhjustanud ja tekitanud igasugused kired.“ Sõber on kõrv. „Kes iial on koormanud oma vaimu paljude mõtetega, selle teravmeelsus ja arusaamine puhastuvad ja lähevad valla läbi käies ja vaieldes teistega; ta väljendab oma mõtteid kergemini; ta juhib neid korralikumalt, ta näeb, kuidas nad paistavad sõnadesse pandult, lõpuks ta kasvab endast targemaks; ja seda ühe tunni jooksul enam sõbraga arutelles kui terve päeva üksinda mediteerides.“

Essees *Noorusest ja vanadusest* asetab ta ühte peatükki terve raamatutäie mõtteid. „Noored inimesed on sobivamad leiutama kui otsustama, sobivamad täide saatma kui nõu pidama, ja sobivamad uute kavade juures kui kindlaskujunenud asjaajamises; sest vanuse kogemus neis asjus, mis langevad selle piirkonda, juhib vanu, aga uutes asjades segab neid... Noored inimesed haaravad tegevuse juhtimisel ja korraldamisel rohkem kui nad suudavad hoida, nad kihutavad rohkem üles kui saavad rahustada; lendavad eesmärgi poole vahendeid ja astmeid kaalumata; järgivad absurdset väheseid printsiipe, mis nad juhuslikult on tabanud; ei tunne muret [s. o. sellest, kuidas] uuendada, mis toob kaasa tundmatuid raskusi... Aastais mehed kõhklevad liiga palju, arutlevad liiga pikalt, riskivad liiga vähe, kahetsevad liiga ruttu ja harva viivad ettevõtted läbi täies ulatuses, vaid rahulduvad keskpärase eduga. Kindlasti on kasulik täiendada vastastikku mõlemate teenistust,... sest kummagi voorused võivad korrigeerida mõlema puu-

dusi.“ Ta mõtleb, et sellest hoolimata noorus ja lapse-
iga võiksid saada liiga palju vabadust ja niiviisi inimesed kasvada korratuks ja lõdvaks. „Laske vane-
maid aegsasti valida kutsed ja teed, mida nende arva-
tes lapsed peaksid minema, sest siis on nad kõige pain-
duvamad; ja ärge laske neid liialt arvestada oma laste
dispositsiooni, nagu mõeldes, et nad teeksid kõige
paremini seda, mille jaoks neil on kõige rohkem kaldu-
vusi. On tõsi, et kui laste kiindumused ja erianded
on erakordsed, siis pole hea neile risti vastu teha, kuid
üldiselt on hea „pütaagorlaste“ eeskiri — „vali parim,
harjumus teeb selle lõbuks ja kergeks“. Sest „har-
jumus on inimese elu peavalitseja“.

Esseede poliitika jutlustab konservatiiv-
ismi, mis on loomulik selle juures, kes ise püüab
valitseda. Bacon nõuab tugevat keskviimu. Monarhia
on parim valitsusvorm. Valitsemisel „olgu kolm
tegevuspunkti: ettevalmistus, arutus ehk läbikaalu-
mine ja täideviimine“. „Neist olgu, asjaajamise kii-
ruse huvides, ainult keskmine paljude teha ja esi-
mene ja viimane väheste teha.“ Ta on salgamatult
militarist; ta kurdab tööstuse kasvamise üle, sest et
see teeb mehed kõlbmatuks sõja jaoks, ja haliseb pika
rahu üle, sest et see äiutab sõduri mehes magama.

Nagu Aristotelesel, nii on temalgi mõningaid nõu-
andeid revolutsioonide vältimiseks. „Kindlaim tee
ära hoida mässe ... on kaotada nende aines. Sest kui
põletusaine on valmis pandud, siis on raske öelda,
millal tuleb säde, mis süütab selle põlema.... Mäs-
sude aines on kahesugune: liiga palju vaesust ja liiga
palju rahulolematust.... Mässude põhjusteks on
uudendused religioonis; maksud; seaduste ja tavade
muutmine; eesõiguste kaotamine; üldine rõhumine,
vääritude isikute ja võõraste ametis kõrgendamine;

näljahädad; vallandatud sõdurid; meeleheitele viidud erakonnad; ja mis iganes rahvast solvates ühendab ta ühise asja ümber.“ Iga juhi juhtnööriks on muidugi lahutada oma vaenlasi ja ühendada oma sõpru. „Üldse jaotada ja lõhkuda erakondi ... mis on riigi vastu ... pole üks halvemaid arstimeid ...“ Parem retsept revolutsioonide vältimiseks on rikkuse ühetasane jaotus: „Raha on nagu sõnnik, kasutu seni, kuni ta laotatakse laiali.“ Aga see ei tähenda sotsialismi ega isegi demokraatiat. Bacon ei usalda rahvast, kes tema päevil oli täiesti juurdepääsuta haridusele. „Madalaim kõigist meelitustest on rahva meelitus; ja Phokion suhtus õieti, küsides, kui mass talle plaksutas, mis ta on teinud vääriti.“ See, mida Bacon soovib, on kõigepealt pärisomandiga talupojaseisus, siis aristokraatia halduse jaoks ja üle kõige filosoofkuningas. „Pole peaaegu ühtki näidet sellest, et õpetatud valitsejate all mõni valitsus oleks olnud eduta.“

4. Suur uuestiehitus.

Keset triumfe viibis Baconi süda mitteteadlikult filosoofia juures. See oli olnud ta ammeks nooruses, ta seltsiliseks ametis, sellest pidi saama ta lohutaja vanglas ja põlatuses. Ta kurtis halba kuulsust, millesse tema arvates filosoofia oli langenud, ja süüdistas viljatut skolastikat. „Teadused... seisavad peaaegu paigal,... ja kõik koolkondade traditsioonid ja nende vaheldumine on ainult õpetajate ja koolmeistrite, mitte avastajate vaheldumine. See, mis praegu teaduses tehakse, on üksnes ringlemine ja alaline liikumine, mis lõpeb seal, kus algaski.“ Kogu oma tõusu ja ülenduste aastate jooksul ta haudus filosoofia uuestiehitust, restauratsiooni või rekonstruktsiooni.

Kõik oma uurimised plaanitses ta koondada selle ülesande ümber. Kõigepealt, jutustab ta meile oma *Töö plaanis*, ta tahab kirjutada mõned *Sissejuhatavad traktaadid*, et seletada filosoofia tardumist vanade posthuumsete meetodite püsimise tõttu ja teha põhi-joontes oma ettepanekud uueks algatuseks. Teiseks tahab ta katsetada luua uut *Teaduste klassifikatsiooni*, näidates neile kätte materjali ja registreerides lahendamata probleemid igal alal. Kolmandaks ta tahab kirjeldada oma uut meetodit *Looduse seletamiseks*. Neljandaks tahab ta proovida oma virka kätt tegeliku loodusteaduse kallal ja uurida *Looduse nähtusi*. Viien-daks ta tahab näidata *Aru redelit*, mida mööda mineviku autorid astusid üles nende tõdede poole, mis nüüd hakkavad kuju võtma eraldudes keskaegse sõnaohtruse taustast. Kuuendaks ta tahab proovida teatud teaduslike tulemuste ettehaaramist, *Ennetamist*, nende tulemuste, mida ta uskus saabuvat oma meetodi kasutamisest. Ja lõpuks *Teises* (ehk *Rakendus-*) *filosoofias* ta tahab maalida utopia, mis lööb õitsele kõigest sellest tärgavast teadusest, mille prohvetiks ta end pidas. Kõik kokku moodustaks *Magna Instauratio*, Filosoofia Suure Rekonstruktsiooni.

See oli suurejooneline üritus ja — välja arvatud Aristoteles — ilma eelkäijata mõtlemise ajaloos. See oleks erinenud igast muust filosoofiast, olles suunatud rohkem praktikale kui teooriale, pigemini spetsiaalseile ja konkreetseile hüvedele kui spekulatiivsele sümmeetriale. Teadmine on võim, mitte ainult vahend vaidlemiseks või kaunistis; „pole tähtis omada arvamust..., vaid teha tööd; ja mina... töötan, mitte selleks, et panna alust mõnele sektile või õpetusele, vaid kasulikkusele ja võimule.“ Siin kuulduv esimest korda moodse teaduse häält ja tooni.

1. Õpetatuse edendamine.

Tööde teostamiseks peab omama teadmisi. „Loodust ei saa käskida muidu kui kuulates tema kärke.“ Õppigem looduse seadusi, ja me saame ta isandaks, nagu me nüüd teadmatuses oleme ta pärisorjad. Teadus on tee utoopiale. Aga missuguses olukorras on see tee — ta on käänurikas, valgustamata, iseendasse tagasi pöörduv, kasutuiks kõrvalradadeks harguv ja mitte valgusse, vaid kaosesse viiv. Alakem teaduste seisukorra ülevaatusega, märkigem ära neile omased ning selgelt piiriteldud alad, „pangem teadused igaüks oma õigele kohale“; uurigem nende puudusi, vajadusi ja võimalusi; osutagem uutele probleemidele, mis ootavad valgustamist, ja üldse „kaevakem lahti ja segagem veidi mulda“ nende „juurte ümber“.

See on ülesanne, mille Bacon asetas endale raamatus *The Advancement of Learning* (Õpetatuse edendamine). „Ma kavatsen“, kirjutab ta nagu kuningas kuningriiki asudes, „teha ringreisi teaduses, panna tähele, missugused osad seisavad tühjalt ja harimata ja hüljatuna inimeste tööinnust; seda kõike selleks, et mahajäetud alade ustava kaardistamise kaudu kutsuda riigi ja eraisikute jõud neid harima.“ Ta tahab olla umbrohtu kasvanud pinna kuninglik ülevaataja, sihti ajada teed ja põllud ära jaotada tööliste vahel. See kava oli südi kuni jultumuseni; aga Bacon oli veel küllalt noor (nelikümmend kaks on noor filosoofi kohta), et plaanitseda suuri reise. „Olen teinud kogu teaduse oma provintsiks,“ kirjutas ta Burghley'le 1592. a., mitte mõeldes seega teha endast *Encyclopedia Britannica* ebaküpse väljaannet, vaid tähendades ainult, et ta töö viib teda igasse valdkonda, kui iga teaduse kriitikut ning koordineerijat sotsiaalse ülesehitustöö huvides.

Nii rändab ta üle tohutu lahinguvälja, kus inimlik uurimine võitleb loomulike takistustega ja inimliku teadmatuse vastu; ja igale alale valab ta valgust. Ta omistab suurt tähtsust füsioloogiale ja arstiteadusele. Ta ülistab viimast, sest et see reguleerib „muusikariista, mis on väga peenelt tehtud ja võib kergesti häälest ära minna“. Kuid ta väitleb kaasaegsete arstide lodeva empirismi ja nende mugava tendentsi vastu kohelda kõiki haigusi ühe-sama retseptiga — harilikult medikamentidega. „Meie arstid on nagu piiskopid, kel on aheldamise ja vallandamise võtmed, aga ka mitte midagi muud.“ Liiga palju toetuvad nad ainult juhusele, koordineerimata individuaalsele kogemusele; katsetagu nad laialdasemalt, õppigu tundma inimest võrdleva anatoomia abil, setseerigu surnuid ja kui vaja, vivisetseerigu elavaid, ja mis kõige tähtsam, konstrueerigu kergesti kättesaadav ning arusaadav katsete ja tulemuste register. Bacon arvab, et arstidele peaks lubatama kergendada ja kiirendada surma, seal kus lõpp oleks muidu ainult edasi lükatud mõne päeva võrra suure piina hinnaga. Aga ta õhutab arste rohkem uurima elu pikendamise kunsti. „See on uus osa“ arstiteaduses „ja puudulik, aga kõige õilsam“. Bacon, kuigi oli vintsutatud, abielus ja mureddest vaevatud, ei kahelnud iial, et elu on tore asi kõigest hoolimata.

Psühholoogias on ta peaaegu „behaviorist“¹⁾; ta nõuab ranget põhjuse ja tagajärje uurimist inimese tegevuses ja tahab luuta (välja jätta) sõna juhus teaduse sõnastikust. „J u h u s on olematu asja nimi.“

---

1) B e h a v i o r i s m — psühholoogiline vool, mis arvab, et psühholoogia ülesanne on määrata inimese või looma käitumist teatud tingimustes, mitte aga uurida „sisemisi“, „hingelisi“ olukordi ja sisusid. Tõlk.

Ja „mida juhused on kõiksuses, seda on tahe inimeses.“ Skolastiline õpetus vabast tahtest lükatakse kõrvale kui allpool arutlemist seisev ja ära heidetakse ka üldlevinud oletus „tahtest“ kui millestki „intellektist“ erinevast. Need on juhused, mida Bacon lõpuni ei järgi. See pole ainus kord, kus ta paneb terve raamatu ühte lausesse ja läheb siis lustlikult edasi.

Jällegi väheste sõnadega Bacon leiutab uue teaduse — sotsiaalsühholoogia. „Filosoofid peaksid usinasti uurima kombe, harjutuse, harjumuse, kasvatus, eeskuju, jäljendamise, võistluse, seltsimise, sõpruse, kiituse, laituse, manitsuse, lugupeetuse, seaduste, raamatute, õpingute jne. mõjusid ja jõudu; sest need on asjad, mis valitsevad inimeste kombeid; nende tegurite kaudu vormitakse ja muudetakse taltsaks vaim.“ Moodne teadus on nii täpselt jälginud seda skeemi, et see kõlab peaaegu nagu mõni Tarde'i, Le Bon'i, Ross'i, Wallas'i või Durkheim'i teose sisukord.

Miski pole teaduse jaoks liiga madal ega liiga kõrge. Nõidused, unenäod, ennustused, telepaatilised ühendused, „psüühilised fenomenid“ üldiselt peavad alluma teaduslikule uurimisele; „sest ei või teada, missuguseil juhtudel ja mil määral ebausule [s. o. ebausulistele põhjustele] omistatud tagajärjed sõltuvad loomulikest põhjustest“. Hoolimata oma kindlast loodusteaduslikust kalduvusest ta tunneb nende probleemide võlu; miski inimeseline pole talle võõras. Kes teab tõepoolest, mis ootamatu tõde, mis uus teadus võib välja kasvada neist uurimistest, nii nagu keemia tärkas alkeemiast?

Veel üks teine teadus võtab kuju sama teose VIII-s raamatus: eduka elu teadus. Ise alles võimult langemata, annab Bacon mõningaid esialgseid näpunäiteid, kuidas jõuda edasi maailmas. Esimeseks

nõudeks on teadmised meist endist ja teistest. *Gnothi seauton* on ainult pool; „tunne iseennast“ on väärtuslik peamiselt kui abinõu teiste tundmiseks. Me peame usinasti

„tundma õppima eri isikute puhul, kellega meil tegemist on, — nende temperamenti, ihasid, vaateid, harjumusi, kombeid, neid aitavaid ja abistavaid asjaolusid, tagatise, millele nad peamiselt toetuvad ja kust nad saavad oma võimu; nende puudusi ja nõrkusi, kust nad on kõige enam kaitseta ja ligipääsetavad; nende sõpru, erakondi, eestkostjaid, neist olenevaid isikuid, vaenlasi, kadestajaid, võistlejaid; nende aja- jaotust ja neile ligi pääsemise viise . . . . Kuid kõige kindlam võti teiste hinge lahtilukustamiseks on nende temperamendi ja loomuse või eesmärkide ja kavatsuste uurimine ja sõelumine. Ja nõrgemate ning lihtsemeelsemate üle on parem otsustada nende temperamendi järgi, aga targemate ning kinnisemate üle nende plaanide kaudu . . . . Lühim tee kogu sellisel uurimisel toetub kolmele eri asjale; nimelt et: 1) hangitakse palju sõpru . . . , 2) peetakse mõistlikku keskteed ja mõõdukust kõnelemisvabaduse ja vaikimise vahel . . . . Aga üle kõige on tulus enda heaks esindamiseks ja oma õiguse kindlustamiseks end mitte relvatuks teha liiga suure magususe ja heasüdamlikkusega, mis teeb inimese kättesaadavaks solvamistele ja etteheitele; vaid pigemini . . . vahetevahel paisata välja vaba ning suuremeelse vaimu sädemeid, milles on samal määral okast kui mett.“

Sõbrad on Baconile peamiselt abinõuks võimule pääseda; ta jagab Macchiavelliga vaatekohta, mida pealiskaudselt kaldutakse pidama üldse renessansi omaks. Võib-olla aitab see liiga praktiline sõpruse hindamine seletada Baconi võimult langemist, nagu seesugused vaated aitavad seletada ka Napoleoni langust; sest harva käivad inimese sõbrad oma suhtlemises temaga kõrgema filosoofia järgi kui see, mida ta ise osutab nende kohtlemises. Bacon jätkab tsiteerides Bias't, üht muistse Kreekamaa seitsmest targast: „Armasta oma sõpra, nagu peaks ta saama su vaenlaseks, ja oma vaenlast, nagu peaks ta saama su sõbraks.“ Ära usalda isegi oma sõbrale liiga palju oma tõelistest ees-

märkidest ja mõtteist; keskustelus sagedamini küsi kui avalda arvamusi; ja kui räägid, paku pigemini andmeid ja teatmeid kui tõekspidamisi ja hinnanguid. Varjamatu uhkus on abiks edasijõudmisel; ja „kiitlemine on pigemini viga eetikas kui poliitikas.“ Siin meenub jälle Napoleon; Bacon oli niisamuti kui väike korsiklane küllalt lihtne oma nelja seina vahel, aga väljas armastas ta tseremooniaid ja hiilgust, mida pidas vältimatuks oma avaliku kuulsuse pärast.

Nii liigub Bacon alalt alale, valades oma mõtte seemet igasse teadusse. Oma ülevaate lõpul jõuab ta tulemusele, et teadusest omaette ei jätku: peab olema mingi jõud ja distsipliin väljaspool teadusi, et kooskorrastada neid ja näidata neile sihti. „On olemas teine suur ja võimas põhjus, mis pärast teadustel on olnud ainult vähe edu; see on järgmine: võimatu on joosta õiges suunas, kui eesmärk ise pole õigesti seatud.“ Teadus vajab filosoofiat — teadusliku meetodi analüüsi ja teaduslike eesmärkide ja tulemuste koordineerimist; selleta peab iga teadus jääma pinnaliseks. „Sest nagu tasandikult ei saa tõelikku ülevaadet maakohast, nii on võimatu leida mingi teaduse kõrgendikke ja sügavikke seistes sama teaduse tasapinnal, tõusmata mingile kõrgemale.“

Baconi armastuseks lõpuks on siiski filosoofia pigemini kui teadus. Ainult filosoofia võib anda tormikale ja murelikule elule püsiva rahu, mis johtub arusaamisest. „Õpetatus võidab või leevendab surmahirmu ja vastakat saatust.“ Ta tsiteerib Vergilius'e suuri ridu:

*Felix qui potuit rerum cognoscere causas,
Quique metus omnes, et inexorabile fatum,
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari —*

„õnnelik see, kes suudab tunnetada asjade põhjusi ja on pannud oma jalge alla kõik hirmud ja halastamatu saatuse ja põrguliku ahnuse lärmika heitluse.“ Võib-olla on filosoofia parimaks anniks, et me tema tõttu unustame lõputu ahnitsemise, mida meile nii mõjuvalt ja korduvalt õpetab tulunduslik miljöö.

Valitsemine kannatab täpselt nagu teaduski filosoofia-puuduse all. Filosoofia on teadusega samas vahekorras kui riigimehekunst poliitikaga. Ühel pool liikumine, mida juhib täielik teadmine ja selge ülevaade, teisel vastandina sihita ning individuaalsed otsingud. Just nagu teaduse taotlemine muutub skolasitsismiks lahus olles inimeste ja elu aktuaalseist vajadustest, nii muutuvad poliitilised taotlused purustavaks hullumeelsuseks lahus teadusest ja filosoofiast. „Kuigi seda võib pidada erapoolikuks oma ameti suhtes, kes ütles: „Riigid on siis õnnelikud, kui kuningad on filosoofid või filosoofid kuningad“, ometi on tõestatud kogemuse kaudu niipalju, et parimad ajad on olnud tarkade ning õpetatud valitsejate all.“ Ja ta tuletab meile meelde suuri keisreid, kes valitsesid Roomas pärast Domitianus't ja enne Commodus't.

Nõnda ülistas Bacon, nagu Platon ja meie kõik, oma mänguhobust ja pakkus teda kui inimkonna lunastust. Aga ta tundis palju selgemini kui Platon (ja see erinevus kuulutab uut aega) eriteaduste ja eriteadusliku uurimistöö, sõdurite ja armeede vajadust. Ükski mõistus, isegi mitte Baconi oma, ei jõuaks haarata kõiki alasid, kuigi ta vaataks Olümpose tipult. Ta teadis, et vajab abi. Ta unistab teadlastest, kelle eriuurimisi koordineerib alaline ühendusesolemine ja koostöö, mingi suur organisatsioon, mis neid sihipäraselt koos hoiab. Teadus, mis on teadmise organisatsioon, peab ise olema organiseeritud. „Sest ainult

siis hakkavad inimesed tundma oma tugevust, kui suure hulga asemel, kes teevad üht ning sama, üks võtab ühe, teine teise asja oma hoolde.“

Ja see organisatsioon peab olema rahvusvaheline; las ta ulatub vabalt üle piiride, ja ta teeb Euroopa intellektuaalseks tervikuks. „Kõigepealt on minu arvates vaja veidi sümpaatiat ja koostööd koolide ja ülikoolide vahel niihästi kogu Euroopas kui samas riigis ja kuningriigis.“ Kõik ülikoolid peaksid omavahel jagama süžeesid ja probleeme ja töötama koos nii uurimistel kui ka nende tulemuste avaldamisel. Nii organiseeritud ja vastastikuseis suhteis ülikoolid väärisksid niisugust kuninglikku toetust, mis teeks nad selleks, mis nad oleksid Utopias, — keskused erapooletule teadusele, mis juhib maailma. Bacon juhib tähelepanu „närustele palkadele, mida saavad avalikud õpetajad nii teaduste kui ka kunstide alal“; ja ta tunneb, et see kestab seni, kui valitsused võtavad enda peale kasvatuses suured ülesanded. Tema suureks unistuseks on teaduse sotsialiseerimine, et loodust võita ja inimese võimu laiendada,

Ja nii ta pöörab James I poole, puistates ta üle meelitustega, mida armastas rüübata tema Kuninglik Kõrgus, nagu Bacon teadis. Bacon kõneleb James'ile, et plaanid, mida ta on visandanud, on „tõepoolest *opera basilica*“ — kuninglikud tööd. Muidugi need kuninglikud ettevõtted nõuavad kulu; aga „nagu vürstide ja riikide sekretärid ja spioonid esitavad arveid salateadete eest, nõnda peate lubama ka looduse spioone ja salakuulajaid esitada arveid, kui te ei taha olla teadmatu paljudes asjus, mis väärivad teadmist.“ Seesuguse kuningliku abiga võib mõne aastaga lõpule viia Suure Rekonstruktsiooni; ilma selleta aga nõuaks ülesanne mitmeid põlvi.

Värskendavalt uudsenä mõjub Baconis see suurejooneline kindlus, millega ta ennustab looduse vallutamist inimese poolt: „Vean kihla kõigele, et võidujooksul kunst võidab looduse.“ See, mida inimesed on teinud, on „ainult käsiraha asjust, mida nad teevad tulevikus.“ Kuid kust on pärit see suur lootus? Kas pole inimesed otsinud tõtt ja uurinud teaduse radu juba kaks tuhat aastat? Mispärast peaks lootma nüüd niisugust suurt edu, kui tulemused nii kaua on olnud tagasihoidlikud? Jah, vastab Bacon, aga mis siis, kui meetodid, mida inimesed on kasutanud, on olnud valed ja kasutud. Meil on vaja uurimise ja mõtlemise meetodeis halastamatut revolutsiooni, revolutsiooni me teaduse ja loogika süsteemis; me vajame uut *Organoni*, paremat kui Aristotelese oma, mis oleks kohane meie avaramale maailmale.

Ja seepärast pakub Bacon meile oma tähtsaima teose.

2. *Uus Organon.*

„Baconi suurim saavutis“, ütleb ta kibedaim kriitik Macaulay, „on *Novum Organum* esimene raamat.“ Iial pole inimene pannud rohkem elu loogikasse, tehes induktsioonist eepilise seikluse ja vallutuse. Kui keegi peab õppima loogikat, alaku selle raamatuga.

Filosoofia on seepärast nii kaua olnud sigimatu, ütleb Bacon, et ta vajas uut meetodit, mis teeks ta viljakaks. Kreeka filosoofide suur viga oli, et nad veetsid nii palju aega teoretiseerimises ja nii vähe vaatluses. Kuid mõte peaks olema vaatluse abiline, mitte selle asendaja. „Inimene“, ütleb *Novum Organum* esimene aforism, otsekui väljakutset heites kogu metafüüsikale, — „inimene kui looduse teener ja

tõlgitseja teeb ja mõistab niipalju kui vaatlused looduse korra üle ... lubavad; ja ta ei tea rohkem ega ole suuteline rohkemaks.“ Sokratese eelkäijad olid ses asjas mõistlikumad kui ta järglased; eriti oli Demokritosel enam nina tõikade jaoks kui silma pilvede tarvis. Mis ime, et filosoofia on nii vähe edenenud Aristotelese päevist saati; ta on tarvitanud Aristotelese meetodeid. Nüüd, pärast kahetuhanda-aastast loogika-hakkimist Aristotelese leiutatud masinavärgiga, on filosoofia langenud nii madalale, et keegi ei taha teda austada. Kõik need keskaegsed teooriad, teoreemid ja õppevaidlused tuleb kõrvaldada ja unustada; enda uuendamiseks peab filosoofia algama jälle puhta tahvli ja puhastatud vaimuga.

Esimene samm on seepärast aru puhastamine. Peame muutuma otsekui väikesteks lasteks, kes midagi ei tea -ismidest ja abstraktsioonidest, puhtaks pestuiks eelarvamustest ja enneaegu valmis mõisteist. Peame hävitama vaimu ebajumalapildid.

Ebajumalapildiks, *idol*'iks, selles mõttes, nagu Bacon tarvitas seda sõna, on pilt, mida peetakse realiteediks, mõte, mida peetakse [väljaspool meie vaimu olevaks] asjaks. Loogika esimeseks probleemiks on üles otsida ja kõrvaldada siit johtuvate eksimuste allikad. Bacon astub nüüd edasi tõesti toredale petete analüüsile.

Need eksimused on esiteks *idola tribus* (soo-ebajumalapildid) — petted, mis on loomuomased inimesoole üldiselt. „Sest valesti on väidetud inimese meeled olevat“ (Protagorase „inimene on kõigi asjade mõõt“) „asjade normaalmõõduks: vastupidi, kõik tajud, nii meelte kui ka mõistuse omad, osutavad inimesele ja mitte universumile. Inimese vaim sarnleb nende mittetasaste peeglitega, mis mitmesuguseile

objektidele laenavad enda omadusi... ja väänavad ja moonutavad neid.“ Meie mõtted peegeldavad pigemini meid endid kui nende esemeid. Näiteks „inimese aru, oma eriloomusest väljudes, oletab kergesti suuremal määral korda ja regulaarsust asjades kui seda tegelikult on.... Siit tulebki eksiarvamus, et kõik taevakehad liiguvad täiuslikes ringes.“ Või jällegi

„inimese aru olles omaks võtnud mingi väite (olgu üldise pooldamise ja uskumise pärast või lõbu pärast, mida see pakub) leiab igalt poolt sellele otsustusele aina uusi põhjendeid ja kinnitisi. Ja kuigi kõige veenvamaid ja rikkalikumaid põhjusi on olemas vastupidise väite kasuks, ometi ta ei märka neid või põlastab neid, või saab neist lahti ja hülgab nad mõnesuguse otsustamisvõime juures vihase ning solvava eelarvamusega pigemini, kui et ta ohverdaks oma esimeste järelduste maksvust. Hästi vastas see, kellele näidati tempelis laevaõnnetusel pääsenute poolt ülesriputatud töötustahvleid ja kellele peale käidi, et ta tunnustaks jumalate võimu.... „Aga kus on kõigi nende pildid, kes on hukkunud hoolimata oma töötustest?“ Kogu ebausuga on sama lugu, olgu see siis usk astroloogiasse, unenägudesse, oomenitesse (endemärkidesse), ettekuulutustesse või muusse sellisesse, mille puhul petetud usklik märkab küll täidunud juhtumeid, kuid jätab tähele panemata ja läheb üle mittetäidumisest, kuigi see oleks palju tavalisem.“

„Alles siis, kui inimene on esmalt küsimuse ära otsustanud vastavalt oma tahtele, ta otsib toetust kogemuselt; ja painutades viimast oma heaksarvamise järgi, veab ta teda ringi nagu vangid rongkäigus.“ Lühidalt, „inimese aru pole puhas valgus, vaid teda värvivad tahe ja afektid, mistõttu kujunevad teadused, mida võib nimetada ,teadusteks, nagu neid tahtakse’.... Sest mida enam inimene tahab, et midagi tõsi oleks, seda kergemini on ta valmis seda uskuma.“ Eks ole nii?

Bacon annab ses punktis kuldset nõu. „Üldiselt võtku iga looduseuuriija juhiseks seda: kahelda selles,

mida iganes ta vaim erilise rahuldusega haarab ja mil-
lel peatub.“ „Aru ei või lubada karata ja lennata
üksiknähtustelt kaugeile aksioomidele ja peaaegu
kõige kõrgemaile üldistustele; ... teda ei tule varus-
tada tiibadega, vaid pigemini tuleb talle külge ripu-
tada raskusi, et hoida teda hüppamast ja lendamast.“

Teist klassi eksimusi Bacon nimetab
idola specus (koopa-iidolid) — eksimused, mis on
omased üksikule inimesele. „Sest igäühel ... on oma
koobas või urgas, mis murrab looduse valgust ja võtab
temalt värvi.“ Selleks on ta karakter, nagu see on
kujundatud looduse ja kasvatuse ja ta keha ja vaimu
laadi ja seisundi poolt. Mõned vaimud näiteks on
oma laadilt analüütilised ja näevad erinevusi kõikjal;
teised on sünteetilised ja näevad sarnasusi; nii on
meil ühel pool loodusteadlane ja maalikunstnik ja
teisel luuletaja ja filosoof. Või jälle „mõned osuta-
vad dispositioonelt ohjeldamata imetlust vana aja
vastu, teised haaravad innukalt uudset; ainult vähesed
suudavad alal hoida õiget keskteed, ei kisu maha,
mida vanad on korralikult ehitanud, ega põlga ära
moodsete inimeste õigeid uuendusi.“ Tõde ei tunne
parteiseid.

Kolmandaks on *idola fori* (turuplatsi-eba-
jumalapildid), mis tekivad „inimeste üksteisega läbi-
käimisest ja seltsimisest. Sest inimesed keskust-
levad keele kaudu, kuid sõnad on seatud vasta-
valt massi arusaamisele; ja halvast ja mittekohasest
sõnade moodustamisest tekib imeline pärsing vai-
mule.“ Filosoofid jägavad välja infiniitumeid (lõpma-
tusi) sellise hooletu kindlustundega, millega gram-
matikud käsitlevad infinitiive; ja ometi ei tea keegi,
mis on „lõpmatus“ või kas ta üldse heaks on arvanud
vaeva näha eksisteerimisega. Filosoofid kõnelevad

„esimesest põhjustamata põhjusest“ või „esimesest liikumatust liigutajast“; aga kas needki pole viigilehed-fraasid alasti teadmatuse katteks ja võib-olla märgid nende kasutaja pahast südametunnistusest? Iga selge ja aus pea teab, et ükski põhjus ei saa olla põhjusega ega liigutaja liikumata. Võib-olla on suurimaks taas-ülesehitamiseks filosoofias see, et me lakkame valetamast.

„Lõpuks on ebajumalapilte, mis on tunginud inimvaimu filosoofide mitmesuguseist dogmadest ja niisamuti ekslikest tõestusseadustest. Neid ma nimetan *idola theatri* (teatri-ebajumalapildid), seepärast et minu arusaamise järgi kõik tunnustatud filosoofilised süsteemid on ainult hulk näitemänge, mis kujutavad enda loodud maailmu ebareaalsel ning teatraalsel viisil.... Ja selle filosoofilise teatri mängudes te võite märgata sama, mida poetide teatriski, — et lava jaoks leiutatud lood on meie soovele vastavamad, tihedamad ja elegantsemad kui tõsilood ajaloo.“ Maailm, nagu Platon teda kirjeldab, on ainult Platoni konstrueeritud maailm ja kujutab pigemini Platonit kui maailma.

Me ei jõua kuigi kaugele tões, kui need iidolid panevad iga hetk jala ette isegi parimaile meist. Viimselt meie eksimised sünnivad dogma ja deduktsiooni tõttu. Me ei leia mingit uut tõe seepärast, et võtame mingi auväärse, aga küsitava eelduse kui kahtlematu lähtepunkti, ja ei pane seda oletust vaatluse ja katse proovile. Kuid „kui inimene alustab täiskindlate teadmistega, ta lõpetab kahtlustes; aga kui ta on rahul kahtlustes algamisega, ta lõpetab täiskindlate teadmistega“ (oh häda, see pole siiski täiesti paratamatu). Siin valitseb toon, mis on üldine moodse filosoofia noorusele, siin on osa ta iseseisvuse-deklaratsioonist.

Ka Descartes räägib varsti „metoodilise kahtluse“ vajadusest, kui ämblikuvõrke maha pühkivast eeldusest ausale mõtlemisele.

Edasi annab Bacon imetusväärse kirjelduse teaduslikust uurimismeetodist. „Jääb järele lihtne kogemus, mida nii võetuna, nagu ta tuleb, nimetatakse [empiiriliseks] juhuseks, aga kui teda on otsitud, siis katseks.... Kogemuse õige meetod süütab esmalt küünla [hüpoteesi] ja siis küünla abil näitab teed [korraldab ja piiritleb katse tingimusi]; alates nagu kord ja kohus sobivalt korraldatud süstematiseeritud, mitte käpardliku ega eksliku kogemusega ja sellest arendades aksioome ja püstitatud aksioomest jällegi uusi eksperimente.“ (Siin — nagu ühes kohas hiljemgi, mis kõneleb sissejuhatavate katsete tulemustest, kui „esimesest viinamarjasaagist“, mis peab juhtima edaspidist uurimist — siin on selgesti, kuigi võib-olla mitte küllalt vääriliselt tunnustatud hüpoteesi, eksperimendi ja deduktsiooni vajalikkust, mis Bacon mõnede kriitikute arvates olevat täiesti unustanud.) Me peame minema looduse juurde raamatute, traditsioonide ja autoriteetide asemel. Me peame üheskoos koguma andmeid igast ilmakaarest „maailma loodusloo“ tarvis, mida ehitavad Euroopa teadlased ühendatud uurimises. Me vajame induktsiooni.

Agas induktsioon ei tähenda kõigi tõikade lihtset loendust; see oleks arvatavasti lõputu ja kasuta; ükski materjalikogum iseendast ei moodusta teadust. Induktsiooni-meetod peab sisaldama andmete klassitamise ja hüpoteeside luutmise tehnikat, nii et võimalikke seletusi järk-järgult maha tõmmates lõpuks jääb ainult üks. Võib-olla on kõige kasulikumaks vahendiks selles tehnikas „enam-või-vähem-tabel“, kus mär-

gitakse üles need juhtumid, milles kaks omadust või tingimust kasvavad või kahanevad koos, ilmutades sel viisil arvatavasti põhjuslikku suhet samaaegselt muutuvate nähtuste vahel. Nõnda Bacon küsides, mis on soojus, otsib mõnd tegurit, mis kasvab soojuse kasvamisega ja kahaneb selle kahanemisega. Pika analüüsi järel ta leiab eksaktse korrelatsiooni (vastavuse) soojuse ja liikumise vahel; ja ta järeldus, et soojus on üks liikumise vormidest, on üks Baconi vähestest spetsiifilistest lisandeist loodusteadusele.

Selle andmete püsiva kokkukujutamise ja analüüsi kaudu me tuleme Baconi sõnade järgi uuritava nähtuse vormi juurde, ta salajase loomuse ja sisemise olemuse juurde. Vormide-teooria on Baconil väga sarnane Platoni ideede-teooriaga, siingi on jälle tegemist teaduste metafüüsikaga. „Kui me kõneleme vormidest, me ei mõtle midagi muud kui neid lihtse toimingu seadusi ja reegleid, mis loovad ja moodustavad iga lihtse loomuse.... Soojuse vorm või valguse vorm ei tähenda siis midagi muud kui soojuse seadust või valguse seadust.“ „Sest olgugi, et looduses midagi ei eksisteeri peale individuaalsete kehade, mis osutavad selgesti individuaalseid toimeid, vastavalt eri seadustele, ometi igal teaduse alal just need seadused — nende uurimine, avastamine ja arendamine — on nii teooria kui ka praktika põhialuseks.“ Teooriale kui ka praktikale; sest üks ilma teiseta on kasutu ja hädaohtlik; teadus, mis ei sünnita praktilisi saavutisi, on kahvatu ja veretu, inimsoole mittevääriline. Me ei püüa asjade vorme õppida mitte vormide pärast, vaid seepärast, et vorme ja seadusi tundes võime asju uuesti teha oma soovi kohaselt. Nõnda me uurime matemaatikat, et arvutada välja suurusi ja ehitada sildu; me uurime psühholoogiat, et leida oma teed

ühiskonna tihnikus. Kui teadus on küllaldaselt välja nuhkinud asjade vorme, siis maailm on ainult toormaterjal, millest inimene võib otsustada teha missuguse utoopia tahes.

3. Teaduse Utopia.

Niiviisi teadus täiuslikuks teha ja täiuslikuks teha sotsiaalne kord teadust valitsema pannes on küllalt utoopiline. Sellist utoopilist maailma kirjeldab meile Baconi lühike katkend ning viimne teos *The New Atlantis* (Uus Atlantis), avaldatud kaks aastat enne ta surma. Wells peab Baconi „suurimaks teeneks teadusele“, et ta on joonistanud meile pildi ühiskonnast, kuigi visandliku, kus lõpuks teadusel on ta õige koht kui asjade isandal.

Platon oli jutustanud *Timaios*es vana müüti Atlantisest, põhjavajunud mandrist õhtumeredes. Bacon ja teised samastasid Kolumbuse ja Caboto uue Ameerika selle vana Atlantisega; suur kontinent polnudki põhja vajunud, vaid ainult inimeste julgus meresõiduks. Sestsati kui vana Atlantis oli nüüd tuttav ja näis asustatud küllalt tugevast rassist, kuigi mitte just sarnlevast Baconi unistuse hiilgavate utoopialastega, ta mõtles välja uue Atlantise, saare tolles kauges Vaikses ookeanis, mida olid ületanud ainult Drake ja Magalhães, saare küllalt kaugel Euroopast ja tuntuse piirest, et utoopilisel fantaasial oleks suurejoonelist liikumisvabadust.

Lugu algab kõige kunstiküllasemalt kunstivaesemal viisil, nagu Defoe ja Swift'i suured lood. „Me purjetasime Peruust (kus olime viibinud terve aasta), Lõunamere kaudu Hiinasse ja Jaapanisse.“ Saabus suur tuulevaikus, milles laevad lebasid nädalate kaupa vaikselt piiritul ookeanil nagu täpid peeglil, kuna seiklejate toidutagavarad vähenesid. Ja

siis vastupanematud tuuled ajasid laevu halastamatult põhja poole ja põhja poole ja põhja poole, välja saartega punktistatud merest lõunas, lõputule tundmatule merele. Toiduportsjone vähendati ja vähendati jällegi ja jällegi vähendati; ja haigus võttis võimust meeskonnas. Lõpuks, kui nad juba olid leppinud surmaga, nad nägid peaaegu uskumatult kaunist saart ähmaselt ilmutvat taeva all. Kui nende laev lähenes kaldale, nad ei näinud seal mitte metslasi, vaid lihtselt, kuid siiski ilusasti riietatud inimesi, puhtaid ning ilmsesti arenenud intelligentsiga. Neid lubati maanduda, kuid öeldi, et saare valitsus ei luba ühtki võõrast sinna püsima jääda. Siiski, sest et mõned meeskonnast olid haiged, neid kõiki lubati jääda kuni viimaste tervenemiseni.

Toibumisnädalate jooksul rändajad lahendasid päev päeva järele Uus-Atlantise müsteeriumi. „Rohkem kui tuhat üheksasada aastat tagasi“, jutustas neile üks elanikest, „sel saarel valitses kuningas, kelle mälestust me pühaks peame üle kõigi teiste . . . Ta nimi oli Solamona ja me peame teda kalliks kui seaduste andjat meie rahvale. Sel kuningal oli avar süda . . . ja ta püüdis ainult õnnelikuks teha oma kuningriiki ja rahvast.“ „Selle kuninga hiilgavaist tegudest on üks eriti väljapaistev. See on Saalomoni Majaks nimetatud ordu või seltsi loomine ja asutamine. See on meie arvates kõige õilsam asutis, mis iial on olnud maa peal, ja selle kuningriigi valgus.“

Järgneb Saalomoni maja kirjeldus. Saalomoni majal on Uus-Atlantises sama ülesanne, mis parlamendihoonel Londonis; see on saare valitsuse maja. Aga seal ei ole poliitikuid ega ülbeid „valitud isikuid“ ega „rahvuslikku loba“, nagu ütles Carlyle; pole seal erakondi, . . . kõnesid, valesid ega valimisi. Aga tee teadusliku kuulsuse kõrgustele on valla kõigile ja ainult need, kes on rännanud sel teel, istuvad riiginõukogudes. See on rahva valitsus ja valitsus rahva jaoks rahva seast valitud parimate kaudu. See on tehnikute, arhitektide, astronoomide, geoloogide, bioloogide, füüsikute, keemikute, majandusteadlaste, ühiskonnateadlaste, psühholoogide ja filosoofide valitsus. Küllalt komplitseeritud valitsus; aga mõelge, valitsus ilma poliitikameesteta!

Tõepoolest on üldse vähe valitseda Uus-Atlantises; need valitsejad on pigemini valitud loodust juhtima kui inimesi valitsema. „Meie asutise lõpp-eesmärgiks on põhjuste ja asjade salajaste impulsside tundmine ja inimkonna võimupiiride laiendamine

kõigi võimalike asjade mõjutamiseni.“ See lause on võtmeks raamatule ja Francis Baconile. Me leiame valitsejad tegelevat niisuguste vääritute ülesannetega nagu uurivat tähti, korraldavat kukkuva vee jõu kasutamist tööstuses, töötlevat gaase mitmesuguste haiguste ravimiseks, näeme neid loomade kallal eksperimenteerivat kirurgiliste teadmiste saamiseks, rist-sugutuse teel uusi taime- ja loomavariante kasvatavat jne. „Me matkime lindude lendu, me saame mõnel määral lennata õhus. Meil on laevad ja paadid vee alla sukeldamiseks.“ Väliskaubandus on olemas, kuid ebatavalist laadi; saar toodab, mida ta tarvitab, ja tarvitab, mida ta toodab, ega lähe sõdima võõraste turgude pärast. „Me ei kauple kulla, hõbeda, kalliskivide ega siidi ega vürtside ega mingi muu kauba või ainega, vaid ainult Jumala esimese loominguusaadusega, milleks oli valgus; et valgus kasvaks kõigis maailmajagudes.“ Need „valguse-kaupmehed“ on Saalomoni Maja liikmed, keda saadetakse välismaale iga kaheteistkümne aasta järel, et nad elaksid võõraste rahvaste hulgas kõigis tsiviliseeritud maailmajagudes, õpiksid tundma nende keelt ja uuriksid nende teadust, tööstust ja kaubandust. Ja nad peavad tagasi tulema aastatosina lõpul, aru andma oma leidudest Saalomoni Maja juhtidele, kuna nende kohad võõrsil lähevad uute teaduslike uurijagruppide kätte. Sel teel saabub varsti Uus-Atlantisessse parim kogu maailmast.

Kuigi see kujutus on lühike, me näeme tas siiski jälle iga filosoofi utoopiavisandit — rahus ja mõõdukas külluses elav rahvas, juhitud oma targemate meeste poolt. Iga mõtleja unistuseks on asendada poliitik teadlasega; mispärast jääb see ainult unistuseks pärast nii paljusid kehasutumisi? Kas seepärast, et mõtleja on liiaks unistavalt

intellektuaalne, et välja minna võitlusareenile ja oma kava teostada? Kas seepärast, et kitsalt püüdleva hinge kange auahnus alati võidab filosoofide ja pühakute õrnad ning piinlikult täpsed taotlused? Või on põhjuseks see, et teadus pole ikka veel kasvanud täisealiseks ja teadlikuks jõuks? — et alles meie päevil füüsikud ja keemikud ja tehnikud hakkavad nägema, kuidas teaduse tõusev osatähtsus tööstuses ja sõjas annab talle pöördelise tähtsusega seisukoha ühiskondlikus strateegias ja laseb aimata aega, mil teadlaste organiseeritud jõud veenab maailma neid juhtivale kohale kutsuma? Võib-olla pole teadus veel pälvinud maailma valitsemist; ja võib-olla varsti ta on seda.

5. Kriitika.

Kuidas hinnata nüüd Francis Baconi filosoofiat?

Kas on selles midagi uut? Macaulay mõtleb, et induktsioon, nagu seda kirjeldab Bacon, on väga vanamoodne asi, millele pole vaja erilist tähelepanu juhtida, veel vähem monumenti püstitada. „Iga inimlik olend maailma loomisest saati on tarvitanud induktsiooni hommikust õhtuni. Mees, kes järeldab, et lihapirukad talle ei sobi, seepärast et ta oli haige, kui ta neid sõi, terve, kui ei söönud, kõige haigem, kui ta sõi neid kõige enam, ja kõige vähem haige, kui ta sõi neid kõige vähem, on tarvitanud mitteteadlikult, kuid rahuldavalt kõiki *Novum Organumi* tabeleid.“ Aga mõni Jaan või Jüri vaevalt tarvitab oma „enam-või-vähem-tabelit“ nii korralikult ja tõenäolikkult jätkab lihapirukate söömist hoolimata oma alumiste kihtide seismilistest rahutustest. Ja kuigi Jaan või Jüri oleks nii tark, see ei tühistaks Baconi teenet, sest mis teeb loogika muud kui formuleerib targa

kogemusi ja meetodeid? — mis teeb ükski distsipliin muud kui püüab reeglite abil muuta üksikute oskust kõigile õpetatavaks teaduseks?

Aga kas formulatsioon on Baconi oma? Kas pole Sokratese meetod induktiivne? Kas pole Aristotelese bioloogia induktiivne? Kas Roger Bacon ei kasutanud niisama hästi tegelikult kui ei jutlustanud induktiivset meetodit, mida Francis Bacon ainult jutlustas? Kas Galilei ei formuleerinud paremini protseduuri, mida teadus on tegelikult kasutanud? See on õige Roger Baconi kohta, vähem õige Galilei, veel vähem õige Aristotelese kohta, kõige vähem õige Sokratese kohta. Galilei visandas pigemini teaduse sihi kui meetodi, tehes oma järglastele eesmärgiks iga kogemuse ja suhte matemaatilise ja kvantitatiivse väljendamise. Aristoteles tarvitas induktsiooni seal, kus muud üle ei jäänud ja kus materjal ei lubanud teda rahuldada kalduvust tuletada hiilgavalt üldistest oletustest spetsiaalseid järeldusi. Ja Sokrates ei praktiseerinud niivõrd induktsiooni — tõsiasjade kogumist — kui analüüsi, sõnade ja ideede määratlemist ja eritlemist.

Bacon ei pretendeeri mingile neitsistsündinud originaalsusele; nagu Shakespeare'gi ta võtab isandliku käega, ja teda vabandab niisamuti, et ta kaunimaks teeb kõik, mida ta iganes puudutab. Igal mehel on oma allikad, nagu igal organismil on oma toit; tema oma on aga viis, kuidas ta neid seedib ja lihaks ja vereks muudab. Bacon tunnustab oma võlgu: ta vihjab „sellele kasulikule Hippokratese meetodile“, — saates meid nii korruga induktiivse loogika õige allika juurde kreeklaste keskel; ja „Platon“, kirjutab ta (seal, kus meie vähem täpselt kirjutame „Sokrates“), „annab häid näiteid uurimisest indukt-

siooni kaudu ja üksikasjade sõelumisest; kuigi nüüsgusel pealiskaudsel viisil, millest pole abi ega kasu.“

Aga kas Baconi meetod on õige? Kas seda meetodit tarvitatakse kõige viljakamalt moodses teaduses? Ei, üldiselt teadus pole parimate tulemustega kasutanud andmete kogumist ja nende läbitöötamist *Novum Organum* komplitseeritud tabelite abil, vaid lihtsemat hüpoteesi, deduktsiooni ja katse meetodit. Nii Darwin, lugedes Malthus'e teost *Essay on Population* (Arutlus rahvastiku üle) tuli mõttele üle kanda kõigile organismidele Malthuse hüpoteesi, et rahvastik kaldub rutemini kasvama kui elatusvahendid. Ta dedutseeris sellest hüpoteesist tõenäolise järelduse, et rahvastiku tunglemine toidutagavara juurde põhjustab võitluse olemasolu eest, milles kohasemad jäävad ellu, mille tõttu iga põlvega iga liik muutub aina kohanenumaks oma ümbrusega. Ja lõpuks (olles piiranud hüpoteesi ja deduktsiooni abil oma probleemi ja vaatlusalala) pööras ta „looduse närtsimatu näo poole“ ja kahekümne aasta jooksul uuris kannatlikult induktiivselt tõsiasju. Einsteinile andis või inspireeris Newton hüpoteesi, et valgus rändab kõverjoones, mitte sirgjoones; ta dedutseeris sellest järelduse, et täht, mis näib olevat (sirgjoone-teooria järgi) teatud kohal taevas, on tõepoolest natuke kõrval sellest positsioonist; ja ta kutsus katse ja vaatluse tõendama seda järeldust. Ilmselt on hüpoteesi ja fantaasia funktsioon suurem kui oletas Bacon.

Isegi Baconi vaimu armastaja peab möönma, et suurel kantsleril rajades teaduste seadust ei õnnestunud püsida oma aja teaduse kõrgusel. Ta hülgas Kopernikuse ja ignoreeris Keplerit ja Tycho Brahet; ta alahindas Gilbert'it ja näib mitte tundnud Harvey't.

Tõtt öelda ta armastas enam arutlemist kui uurimist; või võib-olla tal polnud aega vaevalisteks uurimisteks. Töö, mis ta tegi filosoofias ja teaduses, jäi maha kildudena ja segipaisatuna ta surres, täis kordumusi, vasturääkimusi, õhutusi ja sissejuhatusi. *Ars longa, vita brevis* — kunst on pikk ja elu põgus: see on iga suure hinge traagika.

Panna tööga nii koormatud mehe arvele Shakespeare'i tohutut ning komplitseeritud loomingut tähendab raisata üliõpilaste aega alpide teoretikute salongivaidlustega. Shakespeare'il puudub just see, mis eristab lordkantslerit, — eruditsioon ja filosoofia. Shakespeare'il on pealiskaudseid teadmisi mõnestki teadusest, kuid meisterlikult ei valitse ta ühtki; kõigist neist räägib ta asjaarmastaja kõnekusega. Ta aktsepteerib astroloogia. Ta teeb alatasa vigu, mida õpetatud Bacon arvatavasti poleks teinud: tema Hektor tsiteerib Aristotelest ja ta Coriolanus vihjab Catole; ta arvab Lupercalia olevat mäekünka ja mõistab Caesarit niisama sügavalt kui H. G. Wells. Ta tarvitab vulgarisme, rõvedusi, nalju, mis on küllalt loomulikud sarmika mürgeldaja juures, kes ei saanud täiesti välja elada Stratfordi riiukukke ning lihunikupoega, aga mida vaevalt võiks oodata külmast ning rahulikust filosoofist. Carlyle nimetab Shakespeare'i suurimaks intellektiks, kuid ta oli pigemini suurim fantaasia ja teravaim silm. Ta on psühholoog, kelle eest pole pääsu, aga ta ei ole filosoof: tema mõtlemisel ei ole struktuuri, mida ühendaks ta enda elu või inimkonna elu eesmärk. Ta on sukeldanud armastusse ja selle probleemidesse ja mõtleb filosoofiale, Montaigne'i sõnadega öeldes, ainult siis, kui ta süda on murtud.

Baconi suurus ja nõrkus on just ta kires ühtsuse

järele, ta ihas laotada koordineeriva geeniusse tiibu üle saja teaduse. Ta murdus nende ülesannete ras-kuse all, mis ta oli endale võtnud; tal nurjus andes-tatavalt, sest ta üritas nii palju. Ta ei võinud astuda teaduse töötatud maale, aga nagu seda väljendas Cowley epitaaf, ta võis vähemasti seista selle piiril ja eristada selle selgeid jooni kauguses.

Ta saavutuse suurus polnud seepärast väiksem, et see oli kaudne. Ta filosoofilised tööd, kuigi praegu vähe loetavad, „panid liikuma need vaimud, mis panid liikuma maailma“. Tema sai renessansi optimismi ja julge otsustavuse kõne-kaks hääleks. Iial pole ükski inimene olnud nii suur ergutaja ja teistele mõtlejaile. Kuningas James tõsi küll ei võtnud omaks ta teaduste-toeta-mise-nõu ja ütles *Novum Organumist*, et „see oli nagu Jumala rahu, mis on kõrgem kui kõik mõistus“. Aga paremad mehed, kes 1662. a. asutasid selle Kuning-liku Seltsi, millest pidi saama suurim teadlaste ühen-dus maailmas, mainisid Baconit kui oma eeskuju ja õhutajat. Nad lootsid, et see inglise uurimistöo-organisatsioon viib tolle üleeuroopalise ühenduseni, mida neid oli igatsema õpetanud tema „Õpetatuse edu“. Ja kui prantsuse valgustuse-suurvaimud võtsid käsile oma intellektuaalse meistriürituse, entsüklo-peedia, nad pühendasid selle Francis Baconile. „Kui“, ütles Diderot eessõnas, „me oleme ta edukalt lõpule viinud, me võlgname kõige rohkem tänu kantsler Baconile, kes visandas kunstide ja teaduste üldsõnas-tiku plaani sel ajal, mil nii öelda polnud ei kunste ega teadust.“ D'Alembert nimetas Baconit „suuri-maks, kõige universaalsemaks ja kõige kõneosavamaks filosoofidest“. Rahvuskonvent avaldas Baconi tööd riigi kulul. Kogu briti mõtlemise areng ja käik on

järginud Baconi filosoofiat. Tema püüd maailma mõista Demokritose mehaaniliste tingimuste kaudu andis ta sekretärile Hobbese'ile lähtepunkti põhjalikuks materialismiks. Tema induktiivne meetod andis Locke'ile idee empiiriliseks psühholoogiaks, mis on olenev vaatlusest ja vabastatud teoloogiast ja metafüüsikast. Tema „kasu“ ja „vilja“ rõhutamine leidis väljenduse Bentham'i kasuliku ja hea samastamises.

Kus iganes korraldav vaim on võitnud resignatsiooni-vaimu, on tunda Baconi mõju. Temas kõlab kõigi nende eurooplaste hääl, kes on muutnud Euroopa laanest kunsti ja teaduse aardemaaks ja teinud oma väikese poolsaare maailma tsentrumiks. „Inimesed ei ole mitte püstikäivad loomad“, ütles Bacon, „vaid surematud jumalad.“ Kõik on võimalik inimesele. Aeg on noor; andke meile mõned väikesed sajandid, ja me juhime ja muudame kõiki asju. Võib-olla lõpuks me õpime õilsaima kõigist õpetükkidest, et inimene ei pea võitlema inimese vastu, vaid peab sõdima ainult nähtustega, mida loodus pakub inimese triumfiks. „Poleks ilmaaegne“, kirjutab Bacon ühes oma toredamaist kohtadest, „eristada astmeina inimeste kolme liiki püüdlust. Esimene on omane neile, kes ihkavad laiendada oma võimu kodumaal; see liik on vulgaarne ja mandunud. Teine on niisuguste [püüdlus], kes taotlevad oma maa ja selle valitsuse võimu inimeste üle; selles on kindlasti rohkem väarikust, kuid mitte vähem ahnust. Aga kui inimene püüab luua ja laiendada inimsoo enda võimu ja valitsust üle universumi, tema püüdlus on kahtlemata tervem ja õilsam kui kaks teist.“ Baconi saatuseks oli lõhki kistud olla nende vaenuliste püüdluste poolt, mis võitlesid ta hinge pärast.

6. Epiloog.

„Inimesed kõrgeil kohtadel on kolmekordsed sulased; valitseja või riigi sulased, kuulsuse sulased ja ameti sulased. Nii pole neil vabadust ei oma isiku, tegevuse ega aja suhtes.... Kohale tõusmine on vaearikas ja muredest jõutakse veel suuremaile muredele; ja mõnikord on karjäär alatu ja häbitute tegude kaudu inimesed jõuavad aule. Koht aga on libe ja taandumine tähendab kas läbikukkumist või vähemalt varjujäämist,“ nii kirjutab Bacon ühes essees. Misugune kurb kokkuvõtte Baconi enda epiloogile!

„Inimese puudused“, ütleb Goethe, „on pärit ta ajajärgust; ta voorused ja suurus kuuluvad talle endale.“ See näib natuke ülekohtune *Zeitgeist*'i vastu, aga Baconi puhul on see erandlikult õige. Pärast hoolast Elisabethi õukonnas valitsenud moraali uurimist Abbott jõuab tulemusele, et kõik juhtivad kujud, nii mehed kui naised, olid Macchiavelli õpilased. Üheks nende elavate päevade harjumuseks oli, et kohtunikud võtsid „kingitusi“ isikuilt, kel oli protsesse nende kohtus. Bacon ei olnud selles asjas oma ajast üle ja ta püüid hoida oma väljaminekud mõned aastad ees sissetulekuist keelas talle südame-tunnistuse-luksused. See oleks võinud mööduda märkamatuks, poleks ta olnud loonud endale vaenlasi Essex'i-juhtumi puhul ja oma valmisolekuga vastaste materdamiseks kõnes. Ta paistis olevat heas soosingus kuninga juures; ta oli nimetatud parun Verulam'iks Verulamist 1618. a. ja St. Albansi viskaundiks 1621. a. Ja kolm aastat ta oli olnud kantsler.

Siis äkki tuli hoop. 1621. a. üks pettunud protsessija süüdistas teda raha võtmises protsessi kiirustamise eest. See polnud haruldane asi, aga Bacon teadis kohe, et kui ta vaenlased tahavad survet aval-

dada, nad võivad põhjustada ta languse. Ta taandus oma koju ja ootas asja arenemist. Kuuldes, et kõik ta vaenlased nõuavad ta vallandamist, ta saatis kuningale oma „pihtimuse ja alandliku allumuse“. James, andes järele nüüdsest peale võidutsevale parlamendi survele, kelle vastu Bacon oli teda liiga kõikumatult kaitsnud, saatis ta Towerisse. Aga Bacon vabastati kahe päeva pärast ja talle peale pandud raske rahatrahvi võttis kuningas tagasi. Ta uhkus polnud täiesti murtud. „Ma olin õiglasim kohtunik, kes on Inglismaal olnud selle viiekümne aasta kestel“, ütles ta, „aga see oli õiglasim otsus, mis parlamendis on tehtud kahesaja aasta jooksul.“

Viis aastat, mis talle oli jäänud elada, veetis ta kodus, tagasitõmbunult ja rahus. Teda piinas harjumata vaesus, kuid lohutas filosoofiaga tegelemine. Selle viie aasta kestel kirjutas ta oma suurima ladinakeelse töö *De augmentis scientiarum*, avaldas laiendatud väljaande *Esseedest, Sylva sylvarum*'i-nimelise fragmendi ja *History of Henry VII* (Henry VII ajaloo). Ta kahetses, et juba varemini ta polnud jätnud poliitikat ega kasutanud kogu oma aega kirjandusele ja teadusele. Kuni viimse hetkeni ta oli koormatud tööga ja suri nii-öelda lahinguväljal. Oma essees *Surmast* ta oli avaldanud soovi surra „tõsisel tööl, just nagu mõni haavatu kuumas veres, kes sel hetkel vaevalt tunneb haava“. Nagu Caesarile talle tagati ta valik.

Märtsis 1626. a., ratsutades Londonist Highgate'i ja arutades mõttes küsimust, kui kaua võib liha hoida rikki minemast kattes teda lumega, ta otsustas kohe asjaga katsetada. Peatudes ühe talumaja juures ta ostis kana, tappis ta ja toppis lund täis. Sellal kui ta seda tegi, haarasid teda külmavärinad ja nõrkus; ja

tundes end liialt haigena linna tagasi ratsutamiseks ta käskis viia end lähedasse lord Arundel'i majja, kus ta voodisse heitis. Ta ei mõelnud veel lahkuda; ta kirjutas rõõmsalt, et „katse ... on ülihästi õnnestunud“. Aga see oli tal viimne eksperiment. Ta mitmekesise elu heitlik tõtt oli ta täielikult kurnanud; ta oli nüüd täiesti läbi põlenud, liiga nõrk võitlemiseks haigusega, mis roomas aeglaselt ta südamesse. Ta suri 9. aprillil 1626. a., kuuekümneme viie aasta vanuselt.

Oma testamenti kirjutas ta need uhked ja iseloomustavad sõnad: „Ma pärandan oma hinge Jumalale..., oma keha tagasihoidlikuks matmiseks, oma nime järgnevaile aegadele ja võõraile rahvaile.“

Ajad ja rahvad on ta vastu võtnud.

IV.

Spinoza.

1. Ajaloolist ja biograafilist.

1. Juutide odüsseia.

Juutide ajalugu nende laialipillutamisest saati kodumaalt on üks Euroopa ajaloo suurtest eepostest. Nad aeti välja oma loomulikust kodust Jerusalema valutamiseiga roomlaste poolt (70. a. p. Kr.) ja põgene mine ja kauplemine külvas nad laiali kõigi rahvaste hulka ja kõigisse maailmajagudesse. Suurte religioonide — ristiusu ja islami — pooldajad kiusasid neid taga ja sundisid kümnist maksma; feodaalne süsteem luutis (sulges välja) nad maa omamisest ja

gildid käsitööst. Täistuubitud getodesse¹⁾ suletud, tagakiusamiste kitsendatud, rahva vägistatud ja kuningate röövitud, ehtasid nad oma rahanduse ja kaubandusega linnu ja suurlinnu, mis tsivilisatsioonile on vältimatud. Välja tõugatud ja ekskommunitseeritud²⁾, solvatud ja põlatud, ilma igasuguse poliitilise korrata ja sotsiaalseks tervikuks liitva seaduse sunnita, isegi ilma üldise keeleta, see imeline rahvas ometi on vastu pidanud nii ihu kui hinge poolest, on hoidnud puutumata oma rassilise ja kultuurilise omapära, on kaitsnud kadeda armastusega oma vanimaid rituaale ja traditsioone, on kannatlikult ja kindlameelselt oodanud vabastamispäeva ja tõusnud uuesti aruurikkamana kui kunagi varem, kuulsana oma geeniuste saavutistega igal alal, ja hakkab uuesti ehitama oma vana ning unustamatut kodu peale kahetuhanda-aastast rändamist. Missugune draama võiks võistelda nende kannatuste suurejoonelisusega, nende stseenide mitmekesisusega?

Juutide laialirändamine oli alanud juba mõned sajandid enne püha linna langemist. Pärast seda see muutus otse massiliseks. Lõpuks läks liikumine kahes voolus: üks mööda Doonaud ja Reini ja sealt hiljem Poola- ja Venemaale; teine Hispaaniasse ja Portugali ühes võidukate mauridega (711. a. p. Kr.). Kesk-Euroopas juudid paistsid silma kaupmeestena ja pankuritena; Pürenees poolsaarel omastasid nad rõõmsalt araablaste matemaatilise, meditsiinilise ja filosoofi-

---

1) **Getoks** nimetatakse juutide linnajagu, mis keskajal ja uusaja esimestel sajanditel olid muust linnast eraldatud ja kus tohtisid elutseda ainuüksi juudid. Tõlk.

2) **Ekskommunikatsioon** — väljaheitmine kirikust, siin ülekantud mõttes väljatõukamine kristliku ühiskonna poolt. Tõlk.

lise teaduse ja arendasid oma kultuuri Córdoba, Barcelona ja Sevilla ülikoolis. Siin mängisid juudid XII-l ja XIII-l sajandil väljapaistvat osa, vahendades Lääne-Euroopale antiikset ja orientaalset kultuuri. Córdoba kirjutas Moses Maimonides (1135—1204), selle aja suurim arst, oma kuulsa piiblikommentaari *Hämmeldatu juht*; Barcelonas asetas Has-

Spinoza 1661.

dai Crescas (1370—1430) ketserlikke küsimusi, mis vapustasid kogu juutkonda.

Hispaania juudid kosusid ja õitsesid Granada valutamiseni Ferdinandi poolt 1492. a. ja mauride lõpliku väljaajamiseni. Nüüd kaotasid poolsaare juudid oma vabaduse, mida nad olid maitsnud pikkamisi leviva islami all. Inkvisitsioon langes nende peale, sea-

des nad valiku ette: ristimine ja kristlikud kombed või maapagu ja varanduste konfiskeerimine. Ei saa öelda, et kirik oleks vihaselt vaenustanud juute, — paavstid protestisid korduvalt inkvisitsiooni barbaarsuste vastu, kuid Hispaania kuningas mõtles, et saab pungi ajada oma kukru selle võõra rassi kannatlikult kogutud varandusega. Peaaegu samal aastal, mil Kolumbus avastas Ameerika, Ferdinand avastas juudid.

Juutide suur enamus valis kahest võimalusest raskema ja hakkas ringi vaatama uue varjupaiga järele. Mõned asusid laevale ja otsisid pääsu Genuasse ja teistesse Itaalia sadamaisse. Neid keelduti maale laskmast ja nad purjetasid edasi kasvavas viletsuses ja tõbedes, kuni jõudsid Aafrika randa, kus paljud neist tapeti kalliskivide pärast, mida neid usuti alla neelanud olevat. Mõningad neist võeti vastu Veneetsias, kus teati, mil määral linna merevõim oli juutide teene. Teised finantseerisid Kolumbuse reisi, kes võib-olla oligi nende soost mees, lootes, et suur meresõitja leiab neile uue kodumaa. Suur arv neist asus aga selleaegseile nõrkadele laevadele ja purjetas üles mööda Atlandi ookeani vaenulise Inglismaa ja vaenulise Prantsusmaa vahel, kuni lõpuks leidis teatud määral külalislahkust väikeses suuremeelses Hollandis. Nende hulgas oli üks portugali juutide perekond nimega Espinoza.

Sellest ajast peale Hispaania närbus ja Holland kosus. Juudid ehtasid oma esimese sünagoogi Amsterdami 1598. a.; ja kui nad seitsekümmend viis aastat hiljem ehtasid teise, toredaima Euroopas, nende kristlastest-naabrid aitasid finantseerida seda ettevõtet. Nüüd olid juudid õnnelikud, kui võime otsustada nende kaupmeeste ja rabide uhke rahulolu järgi.

kellele Rembrandt on kinkinud surematuse. Aga XVII sajandi keskpaiku katkestas sündmuste vaikse voolu kibe tüli sünagoogis endas. Uriel a Costa, kirglik nooruk, kes nagu mõned teisedki juudid oli tunda saanud renessansi skeptilist mõju, kirjutas arutluse, mis ägedalt tungis kallale usule elusse pärast surma. See eitav seisukoht ei olnud ilmtingimata vastuolus vanema juudi õpetusega; kuid sünagoog mõistis ta avalikult tagasi võtma oma mõtted, et mitte äratada pahameelt selles ühiskonnas, kes oli neile suuremeelselt öelnud tere tulemast. Too nimelt poleks iial leppinud niisuguse ketserlusega, mis annab nii terava hoobi sellele, mida peeti ristiusu olemuse tuumaks. Tagasivõtu ja patukahetsuse vormeli nõudel uhke autor heitis maha põiki sünagoogi lävele ja kogudusliikmed sammusid üle ta keha. Talumatuseni alanda-datud, läks Uriel koju, kirjutas vihase süüdistuse oma tagakiusajate vastu ja laskis enda maha.

See oli aastal 1647. Tol ajal Baruch Spinoza, „uus-aja suurim juut“ ja nende ridade kirjutaja arvates suurim moodseist filosoofidest, oli viieteistkümne-aastane poiss ja sünagoogi lemmikõpilane.

2. Spinoza kasvatus.

Spinoza vaimu tagapõhja täitis see juutide odüsseia ja tegi ta muutmatult juudiks, olgugi et ta hiljem ekskommunitseeriti. Kuigi ta isa oli menukas kaupmees, polnud noorukil vähimatki kalduvust selleks elukutseks. Ta eelistas oma aega veeta sünagoogis ja selle ümbruses, otse neelates oma rahva religiooni ja ajalugu. Ta oli hiilgav õpilane ja kogudusvanemad vaatasid talle kui koguduse ja usu tõusvale valgusele. Õige varsti siirdus ta piibli uurimisest tal-

mudi¹⁾ nõudlikele teravmeelseile kommentaaridele ja sealt Maimonidese, Levi ben Gerson'i, Ibn Ezra ja Hasdai Crescase kirjutistele. Ta mittevaliv aplus ulatus isegi Ibn Gebirol'i müstilise filosoofiani ja Córdoba Moosese kabalistlike²⁾ keerdsõlmedeni.

Viimase juures hämmastas teda Jumala ja universumi samastamine. Innukalt jälgis ta sama mõtet Ben Gersonil, kes õpetas maailma igavest kestust, ja Hasdai Crescase juures, kes pidas ainelist kõiksust Jumala kehaks. Ta luges Maimonidese poolenisti tunnustavast arutlusest Averroës'e õpetuse kohta, et surematus on impersonaalne (mitteisikuline); kuid leidis *Hämmeldatu juhust* enam hämmeldamist (segadusse viimist) kui juhtimist. Sest suur rabi tõstatas rohkem küsimusi kui vastas. Ja Spinoza leidis ikka veel oma mõttes kõhelevat Vana Testamendi vasturääkivusi ja ebatõenäolisusi, kuigi juba ammu olid unustusse vajanud Maimonidese lahendused. Kõige targemad usu kaitsjad on ta suurimad vaenlased, sest nende peened mõtted sünnitavad kahtlusi ja ergutavad vaimu. Ja kui see oli nii Maimonidese kirjutistega, siis seda enam Ibn Ezra kommentaaridega, kus vana usu probleeme lausa välja öeldakse ja nad mõnikord hüljatakse kui vastamatud. Mida enam Spinoza luges ja kaalus, seda enam sulasid ta lihtsed veendumused imestusse ja kahtlusse.

Tas oli ärganud uudishimu uurida, mis kristliku maailma mõtlejad on kirjutanud Jumala ja inimese saatuse suurte küsimuste kohta. Hollandi õpetlase Van den Ende juhatusel hakkas ta õppima ladina keelt

---

1) T a l m u d — kogu juudi pühi kirju I—VII sajandist p. Kr. usulise, eetilise ja juriidilis-normatiivse sisuga.

Tõlk.

2) K a b a l a — müstiline juudi õpetus maailma saladustest.

Tõlk.

ja siirdus laiemale kogemuse ja teaduse alale. Uus õpetaja ise oli teatud määral ketser, usutunnistuste ja valitsuste kritiseerija, loomult seikleja, kes jättis oma raamatukogu, et ühineda vandeseltsiga Prantsuse kuninga vastu, ja lõpetas elu 1674. a. tapalaval. Tal oli kena tütar, kellest sai menukas võistleja ladina keelele Spinoza armastuse pärast. Noor daam polnud aga küllalt intellektuaalne, et mitte märgata soodsamat juhust; ja kui tuli teine kosilane, kes tõi kalleid kinke, ta kaotas huvi Spinoza vastu. Kahtlemata sai meie kangelasest just sel hetkel filosoof.

Igal juhul ta oli omandanud ladina keele ja ladina keele kaudu antiikse ja keskaegse Euroopa filosoofia pärandi. Ta paistab uurinud Sokratest, Platonit ja Aristotelest; kuid ta eelistas neile suuri atomiste Demokritost, Epikurost ja Lucretiust. Ka stoikud jätsid tasse kustutamatu jälje. Ta luges skolastilisi filosoofe ja võttis neilt üle mitte ainult terminoloogia, vaid ka nende geomeetrilise esitamismeetodi: aksioomi, definitsiooni, propositsiooni, demonstratsiooni, skolioni ja korollaariga ¹⁾. Ta uuris G. Bruno't (1548—1600), seda suurejoonelist mässajat, kelle tuld „kogu Kaukasuse lumed kustutada ei jõua“, kes rändas maalt maale ja usust usku ja ikka „tuli välja samast uksest, kust oli läinud sisse“, otsides ja imestades; ja kes lõpuks mõisteti inkvisitsiooni poolt surma „nii halastavalt kui võimalik, ilma verevalamiseta“ — s. t. elusalt põletamise teel. Missugune mõtete rikkus oli ses romantilises itaallases! Kõigepealt mõte ühtsu-

---

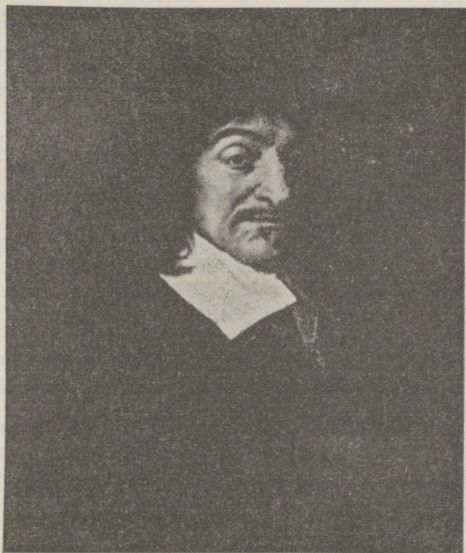
1) P r o p o s i t s i o o n — tõestatav lause; d e m o n s t r a t s i o o n — tõestus, s k o l i o n — teoreemi puhul tehtud märkus; k o r o l l a a r — järeldus, mis järgneb erilise tõestuseta juba tõestatud lauseist. Tõlk.

sest: kõik realiteet on üks substantsilt, üks põhjuselt ja üks tekkimiselt; ja Jumal ja see realiteet on üks. Või jällegi vaim ja matera on üks Bruno meelest, realiteedi iga osake koosneb lahutamatuult psüühilisest ja füüsilisest. Filosoofia ülesandeks on seepärast näha ühtsust mitmekesisuses, vaimu aines ja ainet vaimus, leida sünteesi, kus vastandid ja vastuolud kohtavad ja ühte sulavad, tõusta sellele kõige kõrgemale teadmisele universaalsest ühtsusest, mis on jumalaarmastuse intellektuaalne vaste, ekvivalent. Igaüks neist mõtteist kujunes mõneks lüliks Spinoza filosoofia ülesehituses.

Lõpuks ja kõige enam mõjutas teda prantslane René Descartes (1596—1650), kes on moodses filosoofias subjektivistliku ning idealistliku traditsiooni isa (nagu Bacon on objektivistliku ning realistliku). Nii ta prantslastest-jüngrite kui inglased-vaenlaste meelest on Descartes'i keskseks ideeks teadvuse primaat — tema näilikult endastmõistetav põhiväide on, et vaim tunnetab iseendast vahetumalt ning otsesemalt kui ta ial võiks tunnetada midagi muud; et ta tunnetab „välismaailma“ ainult selle maailma mulje kaudu vaimule aistingus ja tajus. Seepärast peaks igasugune filosoofia (kuigi ta kahtleks kõiges muus) algama individuaalse vaimu ja iseendaga ja moodustama oma esimese argumendi kolme sõnaga: „mõtlen, järelikult olen“ (*cogito, ergo sum*). Võibolla on selles lähtumispunktis jälgi renessansi individualismist; kindlasti oli selles aga terve nõiakübaratäis järeltõus hilisema spekulatsiooni tarvis. Nüüd algas suur mäng tunnetusteooriaga, mis Leibniz'i, Locke'i, Berkeley, Hume'i ja Kant'i tõttu kasvas

kolmesaja-aastaseks sõjaks, mis osalt ergutas, osalt laastas uusaegset filosoofiat.

Kuid see külg Descartes'i mõtteist ei huvitanud Spinozat. Ta ei tahtnud kaduda tunnetusteooria labürintidesse. Teda paelus Descartes'i mõiste ühtlasest „substantsist“, mis on kõigi materia vormide aluseks,

Renè Descartes.

ja teisest homogeenest (ühtlasest) substantsist, mis on kõigi vaimu vormide aluseks. See realiteedi lahutamine kaheks viimseks substantsiks oli väljakutseks Spinoza ühtsustamiskirele, mõjus nagu sigitav seeme temas kuhjunud mõtteisse. Teiseks paelus teda Descartes'i iha seletada kogu maailma, välja arvatud Jumal ja hing, mehaaniliste ja matemaatiliste seaduste

abil — püüe, mis on tagasi viidav Leonardole ja Galileile ja võib-olla on sõltuv tehnilis-tööstuslikust arengust Itaalia linnades. Jumal andis esimese tõuke, ütles Descartes (just peaaegu nagu Anaxagoras oli öelnud kaks tuhat aastat varem), ja kõiki ülejäänud astronoomilisi, geoloogilisi ja muid mittevaimseid protsesse ja arenguid võib seletada ühe homogeense substantsi kaudu, mis eksisteeris algul desintegreeritud¹⁾ olekus (vrd. Kant-Laplace'i nebulaarteooria²⁾); ja iga looma liigutus ja isegi inimese keha omad on mehaaniline liikumine, — nagu seda näiteks on vere-ringvool ja refleksi liigutused. Kogu maailm ja iga keha on masin; kuid väljaspool maailma on Jumal ja kehas on vaimne hing.

Siin peatus Descartes; kuid Spinoza läks innukalt edasi.

3. Ekskommunikatsioon.

Sellised olid väliselt rahuliku, kuid sisemiselt häiritud noormehe vaimsed eellood, kui ta 1656. a. (ta oli sündinud 1632. a.) kutsuti sünagoogi vanemate ette süüdistatuna ketserluse pärast. Kas on tõsi, küsisid nad temalt, et ta on öelnud oma sõpradele, et Jumalal võib olla keha — materiaalne maailm; et ingid võivad olla hallutsinatsioonid (viirastused); et hing võib olla lihtselt elu ja et Vana Testament ei räägi midagi surematusest?

---

¹⁾ I n t e g r a t s i o o n — ühendamine, tervikuks kujundamine, mateeria tajutavaks asjadeks kontsentreerimine; d e s i n t e g r a t s i o o n — selle vastu üleminek kontsentreeritud olekust hajuvil-olekusse. Mõlemad mõisted etendavad suurt osa inglase Spencer'i filosoofias. Tõlk.

²⁾ Nebulaarteooria, mille järgi päikesesüsteem on tekkinud hõõguvast udukogust, esitatud saksa filosoofi Kant'i ja prantsuse astronoomi Laplace'i poolt. Tõlk.

Me ei tea, kuidas ta vastas. Me teame ainult, et talle pakuti 500 dollarit aastas, kui ta nõustub vähemasti väliselt säilitama lojaalsust oma sünagoogile ja usule; et ta lükkas tagasi selle ettepaneku ja et 27. juulil 1656. a. ta heideti kogudusest välja kõigi heebreerituaali süngete formaalsustega. „Vande lugemise ajal kõlas aeg-ajalt suure sarve kaeblik ning venitatud hää. Küünlad, mis tseremoonia algul heledasti põlesid, kustutati selle vältel üksteise järel, kuni lõpuks viimne kustus — sümboliseerides väljaheidetava mehe vaimse elu kustumist — ja kogudus jäi täielisse pimedusse.“

Van Vloten on ära toonud ekskommunikatsiooniks tarvitava valemi ¹⁾:

„Inglite kohtuotsusega ja pühakute otsusega me paneme põlu alla, vannume ära, neame ja tõukame välja Baruch de Espinoza, kogu püha koguduse nõusolekul, pühade raamatute ja nendes oleva kuuesaja kolmeteistkümne käsu palge ees, ja neame teda needusega, mis ka Eliisa lapsi needis, ja kõigi sajatustega, mis on kirjutatud Seaduse raamatusse. Olgu ta neetud päeval ja olgu ta neetud öösel; olgu ta neetud maha heites ja olgu ta neetud üles tõustes; olgu neetud ta väljaminek ja sissetulemine. Ärgu Issand iialgi andku talle andeks ega tundku teda. Põlegu Issanda viha ja meelepaha sellest ajast selle mehe vastu, koormaku teda kõigi needustega, mis on kirjutatud Seaduse raamatusse, ja kustutagu ta nimi taeva alt; hoidku Issand teda nagu õnnetust eemal kõigist iisraeli suguharudest, pangu ta peale kõik taevalaotuse needused, mis on Seaduse raamatus; ja pääsegu sel päeval teie kõik, kes kuulete Issanda oma Jumala sõna.“

Ärgem mõistkem liiga kiiresti hukka sünagoogi juhte, sest nad olid väga delikaatses olukorras. Kindlasti nad kõhklesid ja ei tahtnud endale tõmmata etteheidet, et nad on niisama sallimatud teisitötlejate suhtes kui inkvisitsioon, kes nad välja ajas Hispaaniast. Kuid nad tundsid, et tänulikkus hollandi pererahva vastu nõudis selle mehe ekskommunikatsiooni, kelle kahtlused tabasid ristiusu õpetust niisama eluliselt kui judaismi. Protestantism polnud sel ajal see liberaalne ja paindub õpetus, milleks ta on praegu kujunemas.

---

1) Ruumi puudusel tõlkes ainult väljavõte. Tõlk.

Ühtlasi paistis koguduse vanemaile religioosne üksmeel olevat ainus vahend, mis hoiaks lagunemast väikest juudi kogudust Amsterdamis, ja peaaegu ainus vahend üle kogu maa-
kera pillatud juutide ühisuse hoidmiseks ja nii nende edasielamise kindlustamiseks.

4. *Taandumine ja surm.*

Spinoza võttis ekskommunikatsiooni vastu rahuliku julgusega, öeldes: „See ei sunni mind millekski, mida ma niikuinii poleks teinud.“ Kuid see oli ainult vilistamine pimeduses; tõeliselt noor õpetlane leidis enda kibedalt ja halastuseta üksi. Miski pole nii hirmus kui üksildus, ja ainult harva esineb üksildus nii raskel kujul kui ühe juudi eraldamises ta rahvast. Spinoza oli juba kannatanud oma usu kaotuse pärast, sest niisugune vaimu sisu väljajuurimine on raske operatsioon ja jätab järele palju haavu. Oleks Spinoza astunud mõnesse teise kogudusse, liitunud mõne teise ortodoksse kirikuga, kus inimesed sooja saamiseks suruvad üksteise lähedale nagu veised, siis oleks ta väljapaistva konvertiidina (usuvahetajana) leidnud uuesti osa sellest elust, mis ta kaotas täieliku väljaheitmise tõttu oma perekonna ja rahva hulgast. Kuid ta ei ühinenud ühegi sektiga ja elas oma elu üksi. Ta isa, kes oli lootnud poega näha hiilgamas silmapaistvate heebrea õpetlaste seas, saatis ta minema; ta õde püüdis tal üle lüüa väikest pärandit; endised sõbrad hoidusid talt eemale. Pole mingi ime, et Spinozal on vähe huumorit! Ja pole ime, kui teda vahel valdab kibedus mõeldes neile, kes valvavad seaduse täitmise järele.

„Neid, kes kui filosoofid püüavad leida imede tõelisi põhjusi ja mõista looduse asju ega vahi neid imestades nagu narrid, peetakse ja kuulutatakse varsti ketsereiks ja jumalakarjatuiks just nende poolt, keda pöobel austab kui loo-

duse ja jumalate tõlgitsejaid. Sest need mehed teavad, et teadmatuse kadumisega kaob ka imetus, mis on ainuke abi-nõu nende autoriteedi alalhoidmiseks.“

Oma raskeima kogemuse omandas Spinoza varsti pärast ekskommunikatsiooni. Ühel ööl, kui Spinoza tänavail kõndis, ründas noort õpetlast tupest tõmmatud mõõgaga keegi usklik riiukukk, kes oma teoloogilisi vaateid tahtis tõendada mõrvaga. Spinoza pööras ruttu kõrvale ja pääses kerge haavaga kaelal. Järeldades siit, et selles maailmas on vähe kohti, kus filosoof võib rahulikult elada, ta asus vaikesse katusekambrisse Outerdeki teel, Amsterdamist väljas. Arvatavasti nüüd muutis ta oma nime Baruchist Benedictuseks. Ta peremees ja perenaine olid kristlased mennonitide usulahust¹⁾ ja mõnel määral võimelised üht ketserit mõistma. Neile meeldis ta kurb-leebe nägu (need, kes on palju kannatanud, muutuvad kas väga kibestunuks või väga malbeks) ja nad rõõmustasid, kui ta mõnel õhtul juhtus alla tulema, nendega piipu suitsetama ja oma juttu kohandama nende lihtsemeelsusega. Algul teenis ta ülalpidamist laste õpetamisega Van den Ende koolis, hiljem klaasläätsete lihvimisega, just nagu oleks tal ikka kalduvus tegelda vastaka materjaliga. Optiku-käsitööd oli ta õppinud juba juudi koguduses. Vastavalt heebrea seadustele iga õpetlane pidi selgeks õppima mingi käsitöö, mitte ainult seepärast, et uurimine ja aus õpetamine harva annab eluks vajalikku sissetulekut, vaid et, nagu ütles Gamaliel, töö hoiab inimese vooruslikuna, kuna „iga õpetatud mees, kes ei omanda käsitöö-
-oskust, muutub lõpuks kelmiks“.

Viis aastat hiljem (1660. a) ta korteriperemees kolis Rhynsburgi Leideni läheduses ja Spinoza läks koos temaga. Need olid tagasihoidliku elu ja sügava mõtlemise aastad. Sageli jäi ta oma tuppa kaheks-kolmeks päevaks kedagi vastu võtmata ja laskis oma lihtse söögi enda juurde üles tuua. Läätsi tööteldi küll hästi, kuid neid ei tehtud küllalt pidevalt, et Spinoza sissetulek oleks kasvanud suuremaks hädavajalikkust. Spinoza armastas liiga palju tarkust, et saada „edasijõudvaks“ inimeseks. Kuid oma lihtsel viisil ta oli õnnelik. Kellelegi, kes soovitas talle rohkem usaldada ilmutust kui mõistust, ta vastas: „Kui ma peaksin ka vahel leidma, et loomuliku aruga kogutud vili on vale, siis ei teeks see mind rahulolematuks, sest kogudes ma olen õnnelik ja ei veeda oma päevi õhkamises ega mures, vaid

---

1) M e n n o n i i d i d — reformatsiooni-ajal tekkinud taasristijate usulahk, kes eitas laste ristimist, vannet ja sõjaväeteenistust. Tõlk.

rahus, heameeles ja rõõmus.“ „Kui Napoleon oleks olnud nii intelligentne kui Spinoza“, ütleb keegi väga tark mees 1), „ta oleks elanud katusekambris ja kirjutanud neli raamatut.“

Portreedele, mis Spinozast on säilinud, võime lisada mõned kirjeldavad sõnad (ta biograafilt) Colerus'elt: „Ta oli keskmist kasvu. Tal olid kenad näojooned, kaunis tume nahk, mustad ning käharad juuksed, pikad ning mustad kulmud, nii et välimuse järgi võis kergesti tunda, et ta põlvneb portugali juutidest.“

Nende viie Rhynsburgis viibitud aasta jooksul Spinoza kirjutas väikese fragmendi *De intellectus emendatione* (Aru selgitamisest) ja *Ethica more geometrico demonstrata* (Geomeetriselt tõestatud eetika). Viimase lõpetas Spinoza 1665. a.; aga kümme aastat ta ei teinud mingit katset teost trükkis avaldada. 1668. a. mõisteti kümneks aastaks vangi Adrian Koerbagh Spinoza omadega sarnlevate arvamuste trükkimise eest. Ta suri vanglas, olles kaheksateist kuud oma karistusajast ära istunud. Kui 1675. a. Spinoza läks Amsterdami, lootes nüüd hädaohuta oma suurteost trükkida lasta, siis „levitati kõmu“, nagu ta kirjutab oma sõbrale Oldenburg'ile, „et varsti ilmub minult raamat, milles ma julgevat tõendada, et pole olemas Jumalat. Seda kuuldust võeti paljude poolt tõena, pean kahetsusega lisama. Teatud teoloogid (kes arvatavasti ise on selle kuulujutu autorid) kasutasid juhust, et kaevata minu peale valitsejale ja ametiasutistele. . . . Kui usaldusväärsed sõbrad sellele asjade seisukorrale vihjasid ja peale selle kinnitasid, et teoloogid igal pool minu peale laimujutte levitavad, ma otsustasin edasi lükata oma töö avaldamise, kuni näen, missuguse pöörde asi võtab.“

Alles pärast Spinoza surma ilmus *Eetika* (1677) ja ühtlasi lõpetamata arutlus poliitika üle (*Tractatus politicus*) ja

---

1) Anatole France.

ka *Arutlus vikerkaarest*. Kõik need tööd on kirjutatud ladina keeles kui Euroopa filosoofia ja teaduse universaalkeeles XVII-l sajandil. 1852. a. avastas van Vloten veel hollandi keeles kirjutatud *Lühikese traktaadi Jumalast ja inimesest*. See oli nähtavasti ettevalmistav visand *Eetika* jaoks. Ainsad teosed, mis Spinoza ise avaldas oma eluajal, on *Descartes'i filosoofia printsiibid* ja *Teoloogilis-poliitiline traktaat*, mis ilmus anonüümselt 1670. aastal. Viimasel oli kohe au kohta leida *Index expurgatoriusel* (kiriklikul keelulehel) ja ta müük keelati ära ilmlike võimude poolt. Nende asjaolude toetusel tõusis raamatu läbimüük küllalt suureks, nimelt tiitellehe varjul, mis ütles ta kord olevat arstiteadusliku arutluse, kord ajaloolise jutustuse. Raamatu vääramiseks kirjutati loendamatuid kõiteid. Ühe arvates on Spinoza „kõige jumalavallatum ateist, kes iial on elanud maakera pinnal“. Colerus räägib ühest teisest vastukirjutisest kui „lõpmatu väärtusega aardest, mis kunagi ei hävi“ — ainult see märkus on tast säilinud! Lisaks see-sugusele avalikule karistamisele Spinoza sai palju kirju, mis püüdsid teda parandada.

Kuid mitte kõik Spinozale tulevad kirjad polnud seda tüütut liiki. Paljud neist olid küpse kultuuri ja kõrge seisundiga meestelt. Simon de Vries, rikas Amsterdami kaupmees, austas Spinozat nii väga, et palus teda vastu võtta kingina 1000 dollarit, kuid Spinoza keeldus. Kui kaupmees suri, leiti ta testamendist nõue, et Spinozale maksetaks iga aasta 250 dollarit järelejäanud kapitali protsentidest. Spinoza tahtis jällegi keelduda, öeldes: „Loodus on rahul vähesega; ja kui tema on, siis olen ka mina“; kuid lõpuks ta nõustus siiski vastu võtma 150 dollarit iga aasta. Üks teine sõber, Jan de Witt, Hollandi vabariigi kõrgeim võimukandja, muretses talle riigi poolt aastaraha 50 dollari suuruses. Lõpuks suur isevalitseja Louis XIV pakkus talle pensioni kaasamõeldud vaikival tingimusel, et Spinoza pühendaks talle oma järgmise teose. Spinoza ütles talle viisakalt ära.

Oma sõprade ja korrespondentide meeleheaks asus Spinoza Voorburgi, Haagi eeslinna 1665. a. ja 1670. a. Haagi endasse. Nende viimaste aastate vältel tekkis tema ja Jan de Witt'i vahel südamlrik sõprus. Ja kui Jan de Witt ja ta vend tapeti tänaval pööbli poolt, kes pidas neid süüdlaseks Hollandi vägede lüüasaamise Prantsusmaa poolt 1672. a., puhkes Spinoza sellest häbiteost kueldes nutma. Ainult väevõimuga saadi teda tagasi hoida, et ta ei läheks süüdistama mõrvareid kuriteo sündimiskohal nagu teine Antonius. Varsti pärast seda kutsus Condé prints, sisse-

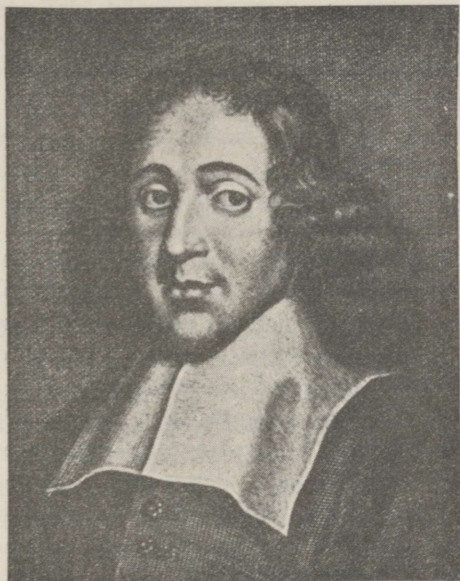
tunginud Prantsuse sõjaväe ülemjuhataja, Spinoza enda juurde peakorterisse, et teha talle ettepanekut kuningliku pensioni asjus ja tutvustada talle mõningaid Spinoza imetlejaid, kes viibisid printsii kaaskonnas. Spinoza, kes näib olnud pigemini „hea eurooplane“ kui rahvuslane, ei näinud midagi iseäralist kahe väeliini läbimises Condé laagrisse minnes. Ta tagasitulekul Haagi levisid uudised ta külaskäigust ja rahva hulgast kuuldus vihast nurinat. Spinoza peremees, Van den Spyck, kartis kallaletungi oma majale, kuid Spinoza rahustas teda, öeldes: „Ma võin end kergesti puhtaks pesta igasugusest äraandmise kahtlustusest; . . . kui aga rahvas osutab vähimatki püüdu teid tülitada, isegi kui nad peaksid kogunema ja käratsema hakkama teie maja ees, ma lähen alla nende juurde, kuigi nad peaksid toimima minuga niisamuti nagu vaese de Witt'iga.“ Kui aga hulk sai teada, et Spinoza on ainult filosoof, pidas ta teda kahjutuks, ja ärevus vaibus.

Nagu neist väikesist vahejuhtumest näha, ei olnud Spinoza elu nii vaene ega nii eraldatult voolav, nagu seda traditsiooniliselt kirjeldatakse. Majanduslikult oli ta teatud määral kindlustatud, tal oli mõjukaid ja teda mõistvaid sõpru, ta huvitus oma aja poliitilistest küsimustest ja elas läbi seiklusi, kus oli peaaegu elu või surm kaalul. Et ta ekskommunikatsiooni ja interdikti kiuste oli saavutanud kaasaeglaste austuse, seda näitab Heidelbergi ülikooli kutse aastast 1673 tulla sealsele filosoofia-õppetoolile. Spinoza vastus on talle iseloomustav:

„. . . Kuid ma ei tea täpsemalt, missuguseisse raamidesse peaks jääma filosoferimisvabadus, et ta ei segaks vürstiriigi avalikult tunnustatud religiooni . . . Te näete seepärast, auväärseim härra, et ma ei looda mingit kõrgemat maist kohta, vaid armastusest rahu vastu, mida ma ei usu endale teisiti kindlustada võivat, hoidun avaliku õpetaja karjääri alustamast . . .“

Lõpp-peatükk tuli 1677. aastal. Spinoza oli nüüd ainult neljakümne nelja aastane, kuid ta sõbrad teadsid, et talle pole jäänud enam palju aastaid. Ta põlvnes tiisikushaigeist vanemaist; võrdlemisi kitsad

olud, milles ta elas, ja tolmune õhk, milles ta töötas, polnud soodsad ravima sünnipärest nõrkust. Enam ja enam kannatas ta hingamisraskuste all, ta tundlikud kopsud laostusid aasta-aastalt. Ta leppis varase surma mõttega ja kartis ainult, et raamat, mida ta polnud avaldada julgenud elu ajal, võiks minna kaotsi

Baruch de Spinoza.

või hävida pärast ta surma. Ta pani käsikirja väikesse pulti, lukustas selle, andis võtme oma peremehele ja palus saata pult ja võti Amsterdami kirjastaja Jan Rieuwertz'i kätte, kui vältimatu on sündinud.

Pühapäeval, 20. veebruaril läks perekond, kelle juures Spinoza elas, kirikusse, pärast seda kui ta neile

oli kinnitanud, et ei tunne end eriti haigena. Ainult dr. Meyer jäi ta juurde. Kui nad tagasi tulid, leidsid nad filosoofi surnult oma sõbra käte vahelt. Paljud leinasid teda, sest lihtrahvas armastas teda niisama palju ta headuse pärast, kui õpetatud austasid teda ta tarkuse pärast. Filosoofid ja linnavalitsus ühinesid rahvaga teda viimsele puhkepaigale saates ja mitmest usutunnistusest inimesed kohtasid ta haul.

Nietzsche ütleb kuskil, et viimne kristlane suri ristil. Ta unustas Spinoza.

2. Teoloogilis-poliitiline traktaat.

Vaadelgem Spinoza nelja teost nende saamise järjekorras. *Tractatus theologico-politicus* huvitab neist meid tänapäev vahest kõige vähem, sest terav kritits'smiliikumine, mille Spinoza algatas, on teinud endastmõistetavaks need väited, mille eest Spinoza riskis eluga. Autor ei tee targasti, kui ta liiga põhjalikult tõestab oma väiteid; tema järeldused muutuvad kõigi haritud vaimude vahetusrahaks ja ta tööd kaotavad meid ikka uuesti paeluva saladuse võlu. Nii juhtus see Voltaire'iga ja niisamuti Spinoza traktaadiga religioonist ja riigist.

Raamatu olulisim põhimõte on, et piibli keel on teadlikult metafooriline või allegooriline; mitte ainult seepärast, et siin valitseb idamaine kalduvus liigsele sõnalisele värvikusele, ilustustele ja liialdatud väljendustele kirjeldamisel, vaid ka seepärast, et prohvetid ja apostlid, püüdes oma õpetusi levitada kujutlusvõimet äratades, pidid kohandama neid rahva vaimsete võimete ja eelsoodumustega. „Pühakiri ei seleta asju

nende sekundaarsete¹⁾ põhjuste varal, vaid ainult jutustab neist niisuguses korras ja stiilis, mis kõige enam suudab mõjutada inimesi, eriti harimatuid inimesi, jumalakartusele. . . . Ta ülesandeks pole veenda mõistust, vaid äratada ja paeluda kujutlusvõimet.“ Siit johtuvadki arvamatu hulk imesid ja Jumala korduvad ilmumised. „Massid arvavad, et Jumala jõud ja ettenägemine ilmneb kõige selgemini niisuguste sündmuste kaudu, mis on erakordsed ja räägivad vastu sellele arusaamale, mida nad harjumusest omavad looduse kohta. . . . Nad arvavad tõepoolest et Jumal on tegevuseta, seni kui loodus töötab oma harjunud korras; ja ümberpöörduvalt, et looduse jõud ja loomulikud põhjused on tegevuseta, kui tegutseb Jumal; nõnda nad kujutlevad kaht jõudu, mis erinevad üksteisest, Jumala jõudu ja looduse jõudu.“ (Siin avaldub Spinoza filosoofia põhiline idee — et Jumal ja looduse protsessid on üks.) Inimesed armastavad uskuda, et Jumal purustab nende tarvis sündmuste loomulikku korda. Kained ning täpsed aruanded ei liiguta hinge; oleks Mooses öelnud, et ainult idatuul (nagu loeme ühest hilisemast kohast) tegi neile teed läbi Punase mere, see oleks ainult nõrga mulje jätnud masside vaimule, keda ta juhtis. Või kui apostlid otsisid abi imelugudest, siis samal põhjusel, mispärast nad kasutasid tähendamissõnu; see oli paratamatu kohanemine rahva vaimuga. Niisuguste meeste suurem mõju filosoofide ja teadlastega võrreldes on suurelt osalt tingitud väljendusviisi elavusest ja metafoorilisest kujust, mida religioonide põhjendajad omaks võtavad nii oma missiooni loomuse kui ka oma tundmuste tegevuse pärast.

---

1) Sekundaarseiks põhjusteks nimetatakse niisuguseid põhjusi, mis ise omakorda on põhjustatud.
Tõlk.

Niisuguse põhimõtte alusel tõlgitsetud piibel ei sisalda Spinoza arvates midagi mõistusevastast. Kuid sõna-sõnalise tõena tõlgitsetult ta on täis eksimusi, vasturääkivusi ja ilmseid võimatusi — nagu see, et viis Moosese raamatut on Moosese kirjutatud. Filosoofilisem tõlgitsus vabastab suurte mõtlejate ja juhtide sügavad mõtted allegooria ja luule udust, teeb mõistetavaks piibli püsimise ja määratu mõju inimesesse. Mõlemal tõlgitsusel on oma õige koht ja ülesanded. Rahvas nõuab ikka pildirikast ning üleloomulikkuse aupaistega kaunistatud religiooni; kui hävitatakse üks niisugune usukuju, ta loob kohe endale teise. Filosoof aga teab, et Jumal ja loodus on sama olemine, mis tegutseb paratamatult ja muutmatute seaduste järgi; seda majesteetlikku seadust ta austab ja sellele ta allub. Spinoza teab, et piiblis „kirjeldatakse Jumalat, ainult massi arusaamisele ja puudulikele teadmistele mööndusi tehes, kui vürsti ning seadusandjat ja nimetatakse teda õiglaseks, armuliseks jne.; et tõeliselt Jumal aga tegutseb ... oma loomu paratamatuse kohaselt ja et ta käsud ... on igavesed tõed.“

Spinoza ei eralda Vana ja Uut Testamenti, ta vaatab juudi ja kristlikule religioonile kui ühele ning samale, niipea kui loobutakse rahvapärasest vihast ja vääritimõistmisest ja kui filosoofiline tõlgitsus leiab võistlevate religioonide peidetud tuuma ning olemuse. Niipea kui kõrvaldatakse kõik mõttetud, pole juudi filosoofel ja kristlikel filosoofel ühtki põhjust, mis ei laseks neid rahuldavalt kokku leppida usutunnistuse kohta, et elada rahu ja koostöös.

Esimene samm seesuguse lõpptulemuse poole oleks Spinoza arvates ühine arusaamine Jeesusest. Spinoza ei tunnusta Kristuse jumalikkust, kuid asetab

ta inimeste hulgas esikohale. Ühes kirjas kõneleb ta „Jumala igavesest tarkusest... , mis on ilmutanud end kõigis asjus, peaaesjalikult aga inimese vaimus ja eelkõige Jeesuses Kristuses.“ „Kristus polnud saadetud üksipäini juute, vaid kogu inimkonda õpetama“, mispärast ta ka „kohandas ennast rahva arusaamisvõimega ... ja kõige sagedamini õpetas tähendamissõnus.“ Spinoza arvab, et Jeesuse eetika on peaaegu sünonüümne tarkuse endaga; kes teda mõistab, see tõuseb „vaimsele jumalaarmastusele“. Nii see õilis kuju, vabastatuna segavaist dogmadest, mis tekitavad ainult lahkarvamusi ja vaidlusi, paeluks kõiki inimesi ja võib-olla tema nimel leiaks lõpuks ühise usu ja võimaluse venduseks maailm, mida praegu lõhestavad enesetappelised sõjad keele ja mõõga abil.

3. Aru selgitamine.

Asudes Spinoza järgmise teose juurde, satume kohe alguses ühele suurimale vääriskivile filosoofilises kirjanduses. Spinoza jutustab, miks ta on kõigest loobunud filosoofia kasuks.

„Pärast seda kui kogemus mulle õpetas, et kõik, mis tavaliselt juhtub harilikus elus, on tühine ja asjatu, ... ma otsustasin lõpuks välja uurida, kas on olemas midagi, mis on tõeline hüve, ... kas on olemas midagi, mille leidmise ja saavutamisega ma omandaksin igavesti kestva ning ülima rõõmu.... Ma mõistsin, et pean loobuma mitmesugusest kasust, mida saadakse aust ja rikkusest, kui tahan tõsiselt taotella muid ja uusi asju.... Sest mida enam kellelgi neid mõlemaid on, seda suuremaks kasvab [omamise] rõõm ja see õhutab enam ja enam neid mõlemaid suurendama. Kui aga kord pettume oma lootustes, siis tekib suurim kurbus. Au juures on aga suureks koormaks see, et teda taotelles peame oma elu paratamatult seadma inimeste arvamise järgi, vältides seda, mida inimesed üldiselt väldivad, ja otsides seda, mida inimesed üldiselt otsivad.... Kuid ainult armastus igavese ning lõpmatu asja vastu täidab vaimu rõõmuga, mil pole

mingit osasaamist kurbusest . . . . Suurim hüve on teadmine ühtsusest, nimelt vaimu ühtsusest kogu loodusega . . . . Mida enam vaim tunnetab, seda paremini mõistab ta oma jõudusid või võimu, seda suutelisem on ta juhtima iseennast ja määrama enda jaoks reegleid; ja mida enam ta mõistab looduse korda, seda kergemini võib ta end vabastada kasutuist asjust.“

Seepärast tähendab ainult tunnetus võimu ja vabadust; ja ainsaks püsivaks õnneks on tarkuse taotlemine ja mõistmisrõõm. Kuid ometi peab iga filosoof olema inimene ja riigikodanik; missugune on ta eluviis tõetsimisel? Spinoza annab eluviisi kohta mõningad lihtsed juhised, millega oli täiesti kooskõlas ta tegelik elu, niipalju kui teame:

„1. Kõnelda rahva arusaamisvõime kohaselt ja teha kõike seda, mis ei takista meid oma eesmärgi taotlemast . . . . 2. Lõbusid ainult sel määral nautida, kui on vajalik tervise säilitamiseks. 3. Lõpuks püüda ainult niipalju raha või muid asju, kui on paratamatult vajalik elu ja tervise säilitamiseks ja nende riigis levinud kommete täitmiseks, mis pole vastuolus meie taotlustega.“

Seesugusele tõetsingule asudes satub aga aus ning selgelt mõtleval filosoof järgmisele küsimusele: Kuidas ma tean, et mu tunnetus on tunnetus, et võib usaldada materjali, mida meeled toovad mõistusele, ja usaldada mõistust, mis teeb järeldusi aistilisuse materjalist? Kas ei peaks me enne läbi proovima selle tööriista, kui usaldame end tema juhtida. Kas ei pea me kõik tegema ta täiuslikustamiseks? „Kõigepealt“, ütleb Spinoza baconlikult, „on vaja leiutada vahendeid aru õilistamiseks ja selgitamiseks.“ Me peame hoolikalt eristama mitmesuguseid tunnetuse liike ja usaldama ainult parimaid.

Kõigepealt on olemas tunnetus kuuldu järgi, mis-kaudu ma näiteks tean oma sündimispäeva. Teiseks ebamäärane kogemus, „empiiriline“ teadmine sõna

halvas tähenduses, nagu see on näiteks arstil, kes ei tunne ravimenetlust mitte katseliste uurimiste teaduslikult formuleeritud tulemuste kaudu, vaid „üldise mulje“ põhjal, et see „harilikult“ nii on mõjunud. Kolmandaks otsene deduktsioon ehk mõistuse abil saavutatud tunnetus, nagu näiteks siis, kui järeldan sellest päikese määratud suurst, et teiste asjade puhul kaugus vähendab nende näilikku ulatust. See tunnetusliik ületab küll kaht esimest, on aga siiski küllalt kindlusetu, et olla ümberlükatav otsese kogemusega. Seepärast on kõrgeimaks tunnetuseks tunnetus neljandal kujul, mida saadakse otsese deduktsiooni ning vahetu kaemuse abil, kui me näiteks näeme, et proportsioonis $2 : 4 = 3 : \times$ puuduv arv on 6, või kui me taipame, et tervik on suurem kui osa. Spinoza usub, et kogenud matemaatikud haaravad peaaegu kogu Eukleidese õpetust niisugusel intuiitivil viisil, möönab aga kahetsedes, et „siiani on olnud ainult vähe asju, mida ma olen suutnud tunnetada selle tunnetusviisiga“.

Eetikas Spinoza taandab kaks esimest tunnetusliiki üheks ja viimast, intuiitivet tunnetust nimetab asjade tajumiseks *sub specie aeternitatis* — nende igaveses ilmumisviisis ja suhteis —, andes selle lühikese lausega filosoofia definiitsiooni. *Scientia intuitiva* (intuiitivne teadmine) otsib seega asjade ja sündmuste taga nende seadusi ja igavesi suhteid. Siin ilmneb selgesti Spinoza põhiline eristamine (vahetegemine) asjade ja sündmuste „maailma“ — „ajaliku korra“ — ja teiselt poolt seaduste ja korrastiste maailma — „igavese korra“ — vahel. Vaadelgem hoolikamalt seda eristamist.

„... ma ei mõista põhjuste ja reaalsete olevuste ridade all siin mitte üksikute muutuvate asjade ridu. Sest inimese-

line nõrkus ei luba lõpuni jälgida muutlike üksikasjade ridu, mitte ainult nende loendamatu hulga pärast, vaid ka paljude tingimuste tõttu ühes ning samas asjas, millest igäüks võib olla asja eksisteerimise põhjuseks. Sest üksikasjade eksistents pole mingis seoses nende olemusega ega ole igavene tõde. Pealegi pole tarvet tunda individuaalsete muutlike üksikasjade ridu, sest nende olemus . . . seisneb ainult muutumatus ning igavestes asjades ja seadustes, mis neisse on kirjutatud nagu ehtseisse seadusraamatuisse ja millele vastavalt kõik üksikasjad on tehtud ja korraldatud. Muutlikud individuaalsed asjad olenevad koguni nii tihedasti ja olemuslikult muutumatuist, et nad ei saa viimasteta olla ega mõistetavad olla.“

Kui me seda kohta meeles peame Spinoza peateose uurimisel, siis viimane selgeneb iseendast ja mõnigi arastav ning sassis koht *Eetikas* muutub lihtseks ja arusaadavaks.

4. Eetika.

Uusaegse filosoofia kõige kallim toode valati geomeetrilisse vormi, et anda talle eukleidilist selgust; kuid selle tulemuseks oli lakooniline tumedus, milles iga rida nõuab terve talmudi kommentaare. Descartes oli õpetanud, et filosoofia ei saa seni olla eksaktne, kuni ta end ei väljenda matemaatilisel kujul; kuid ta polnud iial vaeva näinud oma ideaali teostamiseks. Spinoza haaras seda sisendust vaimuga, mida oli kasvatanud matemaatika, see igasuguse rangelt teadusliku uurimise alus, ja sügavasti mõjutanud Kopernikuse, Kepleri ja Galilei saavutised. Selle tulemus näib meie lõdvemalt kootud peadele nii sisu kui ka vormi poolest ületamatu kontsentratsioonina ja meil tekib kiusatus lohutada end, põlastades seda filosoofilist geomeetriat kui mõtete kunstlikku malemängu, milles aksioome, definitsioone, teoreeme ja tõestusi käsitletakse nagu kuningaid ja odamehi, ettureid ja vankreid. Kord on meie vaimule vastumeelt; me eelistame

fantaasia lookleva voolu jälgimist ja oma unenägudest ebamäärase filosoofia kudumist. Spinoza aga tundis ainult üht sundivat iha — taandada maailma mittelutav kaos ühtsuseks ja korraks. Spinoza omas pigemini põhjamaist tõejanu kui lõunamaist rõõmu ilu üle; kunstnik temas oli üksnes arhitekt, kes ehtas mõttesüsteemi, täiusliku sümmeetrialt ja kujult.

Ka Spinoza terminoloogia paneb moodse uurija komistama ja nurisema. Et ta kirjutas ladina keeles, pidi ta sõnastama oma täiesti moodseid mõtteid kesk-aegseis skolastilisis termineis. Need on jooksutõkked, mis hirmutavad ära nõrga, kuid õhutavad tugevat.

Lühidalt, Spinozat ei saa lugeda, teda peab uurima; talle peab kallale asuma nagu Eukleidese geometriale, mööndes, et sel lühikesel kahesajal leheküljel üks inimene on sõnastanud terve oma elu mõt- ted, stoiliselt maha raiudes kõik üleliigse. Ärge püüd- kegi selle tuuma tabada kiire lehitsemisega; ükski teine filosoofiline teos ei sisalda nii vähe seda, mida ilma kaotuseta võib vahele jätta. Iga osa oleneb eel- nevast ja mõned endastmõistetavad ning näilikult üle- arused teoreemid osutuvad hiljem imosantse loogi- lise ehitise nurgakivideks. Te ei saa põhjalikult aru ühestki tähtsast osast, kuni te pole lugenud ja läbi mõelnud tervikut. Ärgu loetagu seda teost korraga, vaid väikeste osade kaupa ja lugemist paljudele kor- dadele jaotades. Ja kui sellega valmis ollakse, siis mõeldagu, et on alles alatud tast arusaamisega. See- järel loetagu mõnd kommentaari, nagu Pollock'i *Spinoza* või Martineau *Study of Spinoza* või veel pa- rem — mõlemaid. Lõpuks lugege jälle *Eetikat*; te leiate eest uue raamatu. Kui te olete teist korda lõpule jõudnud, te ei lakka iial armastamast filo- soofiat.

1. Loodus ja Jumal.

Juba esimene lehekülg kisub meid metafüüsika keerisesse. Moodne kõvapäine (või pehmepäine?) jälestus metafüüsika vastu haarab meid, ja hetkeks sooviksime kõike muud, ainult mitte tegelda Spinozaga. Metafüüsika aga pole midagi muud, nagu ütleb W. James, kui katse selgesti mõeldes tabada asjade sügavaimat tähendust ehk (Spinoza sõnadega) nende olemuslikku substantsi ja sealjuures ühendades kogu tõe saavutada „kõrgeimat kõigist üldistustest“, milles isegi praktilise inglase (Herbert Spenceri) arvates seisneb filosoofia olemus. Loodusteadus ise, mis nii upsakalt põlgab metafüüsikat, sisaldab teda igas oma mõttes. Ja see metafüüsika ongi tegelikult just Spinoza metafüüsika.

Spinoza süsteemis on kolm kesket mõistet: substants, atribuut ja moodus. Lihtsuse pärast jätame esialgu kõrvale atribuudi. Iga individuaalne asi või sündmus, iga eri vorm või kuju, mida realiteet möödaminevalt omaks võtab, on moodus. Sina, sinu keha, sinu mõtted, sinu seltskond, sinu liik ja sinu planeet, kõik on moodused; kõik nad on vormid, moodused, peaaegu sõna-sõnalt võttes „tegu-moed“, milles esineb mingi igavene ning muutumatu realiteet, mis seisab nende taga ja all.

Mis on selleks kõige aluseks olevaks realiteediks? Spinoza nimetab seda substantsiks, mis sõna-sõnalt tähendab allseisvat. Kaheksa põlve on selle mõiste tähenduse pärast võidelnud suuri lahinguid, me ei tarvitse seepärast julgust kaotada, kui meie seletus ei õnnestu kohe esimeses alapeatükis. Ühest eksimusest tuleb igal puhul hoiduda: substants ei tähenda teatud asja ainelist materjali, nagu me näiteks räägime puust

kui tooli substantsist. Kui tagasi minna skolastiliste filosoofide juurde, kellelt Spinoza võttis üle selle mõiste, siis selgub, et nad tarvitasid teda kreeka sõna *ousia* vastena. *Ousia* on oleviku partitsiip sõnast *einai* — „olema“ ja vihjab sisimale olemisele või olemusele. Substants on seega olev (Spinoza pole unustanud piibli mõjukat „ma olen, kes ma olen“), see, mis on igavene ja muutumatu ja mille mööduv kuju või moodus on kõik muu. Spinoza mõistab substantsi all *Eetikas* umbes sama, mida ta *Aru selgitamises* mõtles „igavese korra“ all. Me võime niisiis esialgu osa substantsi-mõiste sisust niiviisi mõista, et substants tähendab olemise õiget struktuuri, mis on kõigi sündmuste ja asjade aluseks ja moodustab maailma olemuse.

Edasi aga samastab Spinoza substantsi looduse ja Jumalaga. Nagu skolastikud, nii mõistab temagi loodust kahest vaatekohast, esmalt kui tegevast ning elulist protsessi, mida Spinoza nimetab *natura naturans*'iks „loovaks looduseks“ (mis sarnleb H. Bergson'i *élan vital*'i ja „loova arenguga“), ja teiseks kui selle protsessi passiivset saadust, *natura naturata*'t — „loodud loodust“, kuhu kuulub looduse materjal ja sisu, ta metsad, tuuled ja põllud ja loendamatud muud väliskujud. Viimases mõttes ta eitab, esimeses mõttes aga jaatab looduse, substantsi ja Jumala samasust. Substants ja moodused, igavene kord ja ajalik kord, aktiivne loodus ja passiivne loodus, Jumal ja maailm — kõik need on ühtelangevad ning samatähendavad dihhotoomiad (kaksikjaotused): igäüks neist jagab universumi olemuseks ja juhuseks. Et see substants on mitteaineline, et ta on vorm ja mitte materia, et tal pole mingit tegemist selle vördjasliku ning värvitu „aine“ ja „vaimu“ koostisega, mil-

leks teda peavad mõned tõlgitsejad, paistab küllalt selgesti substantsi samastamisest loova, mitte aga passiivse ning ainelise loodusega. „Need eksivad täiesti, kes ütlevad, et minu eesmärk... on näidata Jumala ja looduse samasust, kusjuures nad looduse all mõistavad teatud massi või kehalist ainet.“

Teoloogilis-poliitilises traktaadis kirjutab ta: „Jumala abi all mõistan ma kindlat ning muutumatut looduse korda ehk loomulike sündmuste ahelat“; looduse üldised seadused ja Jumala igavesed korraldused on üks ning sama. „Jumala lõpmatust loomusest kõik asjad... voolavad välja sama paratamatusega ja samal viisil kui kolmnurga loomusest järgneb igavikust igavikku, et ta kolm nurka võrduvad kahe täisnurgaga.“ Nagu substants, nii on ka Jumal põhjuslik sündmuste-ahel, kõigile asjule aluseks olev tingimus, maailma seadus ja struktuur. Mooduste ja asjade konkreetne maailm suhtub Jumalasse nagu sild oma kavandisse, struktuurisse ja matemaatika ja mehaanika seadustesse, millele vastavalt ta ehitati; need on silda toetav alus, eeldatud tingimused, silla substants, milleta ta kokku langeks. Ja nagu sild, nii seisab ka maailm oma struktuuri ja seaduste tõttu, teda hoiab ülal Jumala käsi ¹⁾).

Et Jumala tahe ja looduseadused on erinevad väljendid samale realiteedile, siis järelikult kõik sündmused on muutumatute looduseaduste mehaaniline tegutsemine ja mitte tähtede keskele istuma pandud isevalitseja tuju. Mehhanismi, mida Descartes nägi ainult materias ja kehas, näeb Spinoza ka Jumalas ja vaimus. Maailm ei ole mitte Jumala kavatsuse pärane, vaid determinismi ²⁾ maailm. Et meie ise

---

1) Autor võtab siin Spinoza jumalamõistet liiga kitsalt. Kuigi Spinoza eitab Jumala samastamist ainult mingi homogeense ainelise massiga, ometi hõlmab ta Jumal ka seda viimast, kuid ka jõude, mis teda igavesti eri vormidesse modifitseerivad, niisamuti ka kõikidesse valitsevaid seadusi ja korda. Tõlk.

2) D e t e r m i n i s m — filosoofiline õpetus, mis eitab inimese või Jumala vaba, valivat tahet ja leiab, et sünd-

taotleme teadlikult eesmäärke, siis usume ekslikult, et ka iga sündmus taotleb mingit eesmärki, ja et me oleme inimesed, siis arvame, et kõik sündmused korraldatakse silmas pidades inimest ja on määratud ainult tema tarvete rahuldamiseks. See aga on antropotsentriline (inimeskeskne) pete, nagu neid tihti on meie mõtteis. Suurimate filosoofiliste eksimuste juur on selles, et me projitseerime oma inimlikud eesmärgid, kriteeriumid ja eelistamised objektiivsesse maailma. Sellest johtub ka meie „kurja probleem“. Me näeme vaeva sobitades elu kannatusi Jumala headusega ja unustame Iobile antud õpetuse: et Jumal seisab väljaspool meie pisikest head ja kurja. Hea ja halb on seda suhteliselt inimusega ja sageli isegi suhteliselt individuaalse maitse ja eesmärgiga. Nad ei ole kehtivad universumis, milles indiviidid on ainult ühepäevaliblikad ja milles Aja Sõrm kirjutab isegi kogu rahva ajaloo otsekui vette.

„Kui iial midagi looduses näib naeruväärsena, absurd-sena või kurjana, siis tuleb see sellest, et me tunnetame asju ainult osaliselt ja oleme teadmatutes looduse korra ja seotuse peajasus, niisamuti seepärast, et sooviksime, et iga asi oleks korraldatud meie mõistuse käsu järgi; kuna ometi see, mida meie mõistus halvaks tunnistab, pole halb looduse korra ja seaduste seisukohalt, vaid ainult meie oma omaette võetud loomuse seisukohalt.... Mis puutub head ja halba, siis need sõnad ei tähenda midagi positiivset, kui neid mõistetakse omaette.“

Just niisamuti kui hea ja halvaga, on lugu inetu ja ilusaga; ka need mõisted on subjektiivsed ja isikulise päritoluga. Niivõrd kui neid tahetakse peale sundida kõiksusele, nad langevad põlastavalt tagasi inimesele.

---

muste käiku määravad muutumatud seosed põhjuste ja tagajärgede vahel. Tõlk.

„Tahaksin . . . seda meelde tuletada, et ma ei omista loodusele ei ilu ega inetust, ei korda ega korratust. Ainult suhtes meie kujutlusega võib asju nimetada ilusaks või inetuks, hästi korraldatuks või korratuks.“ „Sest kui näiteks liikumine, mida närvid võtavad vastu meie ees olevailt esemeilt silmade abil, on kasuks tervisele, siis nimetame neid ilusaks; kui mitte, siis kutsutakse esemeid inetuks.“

Niisuguseis kohtades ületab Spinoza Platonit, kes arvas, et tema esteetilised hinnangud ühtivad loomise seadustega ja Jumala igaveste korraldustega.

Kas Jumal on isik? Mitte kuidagi selle sõna inimlikus tähenduses. Spinoza mainib „rahvapärast usku, mis ikka veel kujutleb Jumalat olevat meessoost, mitte naissoost“; ja ta on küllalt galantne, et tagasi lükata seda vaadet, mis peegeldab maa-pealset naise allumist mehele.

Lõpuks ei kuulu Jumala loomusesse aru ega tahe selle sõna tavalises mõttes, nagu harjunud kombel arvatakse, omistades jumalusele inimese omadusi. Jumala tahe on pigemini kõigi põhjuste ja seaduste summa ja jumalik aru kõigi arude summa. „Jumala vaim on“ Spinoza järgi „üldine, üle aja ja ruumi laotatud vaimsus, laialivalgunud teadvus, millega on hingestatud maailm,“ ütleb Santayana. „Kõik asjad on hingestatud, kuigi erineval määral.“ Elu ehk vaim on asjade üks meile kõigile tuntud olemisviis ehk aspekt, kuna materiaalne ulatus ehk keha on teine. Nende mõlema olemisviisi ehk atribuudi (nagu Spinoza neid nimetab) kaudu me tajume substantsi ehk Jumala tegutsemist. Selles mõttes võib öelda Jumalast, kes hõlmab universaalset muutuvust ja igavest realiteeti üksikasjade voolu taga, et tal on niihästi vaim kui ka keha. Jumal pole ei vaim ega materia üksi; aga vaimsed ja molekulaarsed protsessid, mis moodustavad maailma kahepalgeline ajaloo, on ühes oma põhjuste ja seadustega Jumal.

2. *Materia ja vaim.*

Kuid mis on vaim ja mis on aine? Kas vaim on materiaalne, nagu arvavad mõned fantaasiavaesed inimesed, või on keha ainult kujutus, nagu oletavad mõned fantaasiarikkad? Kas vaimne protsess on ajuprotsesside põhjus või toime? Või on nad, nagu õpetas Malebranche, omavahel suhteta ja rippumatud üksteist, ainult jumaliku ettenägemise tõttu paralleelsed?

Vaim ei ole materiaalne ega materia vaimne, vastab Spinoza; ajuprotsessid pole mõtlemisprotsesside põhjus ega toime, ega ole ka mõlemad protsessid rippumatud üksteisest ja paralleelsed. Sest polegi olemas kaht protsessi ega kaht entiteeti, vaid ainult üks protsess, mis seestpoolt paistab olevat mõtlemine, väljastpoolt liikumine; on ainult üks olemine, mis kord seestpoolt nähtuna on vaim ja väljastpoolt nähtuna materia, kuid tõeliselt on mõlema lahutamatu segu ja ühtsus. Vaim ja keha ei mõju teineteisesse, sest pole mingit „teist“; nad on üks ning sama. „Keha ei saa vaimu mõjutada mõtlema ega vaim keha liikumisse, rahhu või mõnesse muusse olekusse jääma“, sel lihtsel põhjusel, „et vaimu otsustus ja keha iha ja determineeritus on üks ning sama asi“. Kogu maailm on niisugune kahepoolne ühtsus; kus iganes on mingi väline „materiaalne“ sündmus, seal on see ainult üks külg või aspekt tõelisest sündmusest, mis täielikult nähtuna paistaks sisaldavat niisama hästi sisemist korrelatiivset sündmust, mis mõnesugusel määral on suguluses nende vaimsete protsessidega, mida me näeme iseendas. Sisemised, „vaimsed“ protsessid vastavad igal astmel välistele, „materiaalseile“ protsessidele. „Ideede kord ja seotus on sama, mis

asjade kord ja seotus.“ „Mõtlev substants ja ulatuslik substants on üks ning sama asi, mõistetud kord ühe, kord teise atribuudi all.“ „Seda näivad mõned juudid hämuselt taibanud, sest nad ütlesid, et Jumal ja ta aru ja ta aru poolt tunnetatud asjad on üks ning sama.“

Kui arvata, et vaim vastab üldiselt täiesti närvi-kavale kogu selle hargnevuses, siis iga „kehalist“ muutust saadaks vastav „vaimne“ või õigemini — moodustaks koos temaga terviku. „Just nagu vaimus korralduvad ja seostuvad mõtted ja ideed, nii kehas selle modifikatsioonid¹⁾ ja asjade modifikatsioonid“, mis afitseerivad²⁾ aistingute kaudu keha. Ja „midagi ei või juhtuda inimese kehas, mida vaim ei tajuks“, mida ei tuntaks teadlikult või mitteteadlikult. Nagu kogitud tunne on osa tervikust, mille aluse moodustavad muutused vereringvoolus, hingamises ja seedimises, nii on ka kujutus koos kehaliste muutustega osa komplekssest orgaanilisest protsessist; isegi matemaatilise mõtlemise peenimail teravmeelsustel on oma kehaline vaste.

Pärast seda kui Spinoza on katsunud kõrvaldada keha ja vaimu erinevust, ta hakkab tahte ja mõistuse erinemist taandama ainult erineva määra küsimusele. Vaimus pole mingisuguseid „võimeid“, mingisuguseid erilisi entiteete, mida saaks nimetada aruks või tahteks, ja veel vähem saab olla kujutusvõimet ja mälu. Vaim pole mingi jõud, mis tegeleb kujutlustega, vaid ta on kujutlused ise nende voolus ja aheldumises. Aru on ainult abstraktne lühendsõna kujutlusridade tarvis

---

1) M o d i f i k a t s i o o n — erikujund, olemisviisi või oleku muutus. Tõlk.

2) A f i t s e e r i m a — mõjutama, erutama, mingisse olukorda asetama. Tõlk.

ja tahe abstraktne termin toimingu, ja tahteliigatuste ridade tarvis. „Nõnda suhtuvad siis mõistus ja tahe sellesse või tollesse ideesse või sellesse ja tollesse tahteliigatusse niisamuti kui kivisus sellesse või tollesse kivisse.“ Ja lõpuks „tahe ja aru on üks ning sama“, sest tahteakt on kujutlus, mis tänu assotsiatsioonide rohkusele (või võistlevate kujutluste puudumisele) on küllalt kauaks jäänud teadvusse, et muutuda toiminguks. Iga idee saab kord toiminguks, kui võrd seda ei takista mõni teine, erinev idee; idee on tervikliku orgaanilise protsessi esimene aste, mille lõpplahenduseks on tegevus.

Sageli peaks tahteks nimetatud impulsiivset jõudu, mis määrab mingi idee teadvuses püsimise kestuse, nimetama õigemini *ihaks*, — mis „on inimese olemus ise“. Iha on himu või instinkt, millest me oleme teadlikud, kuid instinkt ei pruugi alati toimida teadliku iha kujul. Instinktide taga seisab ebamäärane ning mitmepalgeline *enesealalhoiupüüe* (*conatus sese preservandi*). Spinoza näeb viimast igas inimlikus ja ka allpool inimlikku seisvas tegevuses, nii nagu hiljem Schopenhauer ja Nietzsche nägid kõiges elutahet või võimutahet. Filosoofide arvamused erinevad harva.

„Iga asi püüab, niivõrd kui ta on iseendas, püsida oma olemises.“ „Püüe, millega iga asi püüab püsida oma olemises, pole muud kui asja enda aktuaalne olemus.“ Jõud, mille tõttu mingi asi püsib, on ta olemise tuum ja olemus. Iga instinkt on võte, mis loodus on leiutanud indiviidi (või, mis meie üksildane vanapoiss unustab lisada, liigi) säilitamiseks. Lõbu ja norg on instinkti rahuldamine või pärssimine (takistamine), nad pole meie ihade põhjused, vaid nende tagajärjed; me ei ihalda asju mitte seepärast,

et nad meile lõbu teevad, vaid nad valmistavad meile lõbu seepärast, et me neid ihaldame, ja me ihaldame seepärast, et oma olemuselt neid peame ihaldama.

Järelikult pole mingit vaba tahet; elu nõuded määravad instinkte, instinktid ihasid ja iha määrab mõtlemise ja tegutsemise. „Hingel pole mingit tingimatut ehk vaba tahet, vaid teda määrab seda või teist tahtma mingi põhjus, mis omakorda on teise põhjuse määratud, ja see omakorda teise ja nõnda lõpmatuseni.“ „Inimesed arvavad, et nad on vabad, sest et nad on teadlikud oma tahteliigatustest ja ihadest, kuid ei tunne põhjusi, mis neid mõjutavad tahtma ja ihaldama.“ Spinoza võrdleb tahtevabadustunnet kivi mõttega, et ta lennates läbi ruumi määrab ise oma tee ja valib kukkumiskoha ja -aja.

Et inimeste toimingud alluvad seadustele, mis on niisama kindlad kui geomeetria omad, siis peaks psühholoogiatki uuritama geomeetrilisel viisil ja matemaatilise objektiivsusega. „Ma kirjutan inimolendite üle, nagu tegeleksin ma joonte, tasapindade ja kindlate kehadega.“ „Olen püüdnud inimeste tegude üle mitte naerda, nende üle mitte kaevata ega neid põlastada, vaid mõista; seepärast olen vaadelnud kirgi ... mitte kui inimloomuse patte, vaid kui omadusi, mis kuuluvad selle juurde niisamuti kui atmosfääri loomusesse soojus, külm, torm, äike ja muud sellised.“ Niisugune erapooletu lähenemine on andnud Spinoza inimloomuse-uurimisele seesuguse üleoleku, et Froude nimetas seda „kaugelt täielikumaks kui kõik, mida on teinud muud moraalifilosoofid“.

Praegu käsitletud inimeselise käitumise analüüsi kaudu jõuab Spinoza lõpuks neile probleemidele, mis on andnud nime ta meistritööle.

3. Mõistus ja kõlblus.

Põhiliselt on olemas ainult kolm eetika-süsteemi, kolm käsitust ideaalsest iseloomust ja kõlbelisest elust. Üks neist, Buddha ja Jeesuse oma, rõhutab naiselikke voorusi, peab kõiki inimesi samaväärseks, kurjale paneb vastu ainult heaga, samastab voorust armastusega ja poliitikas kaldub piiramatu demokraatia poole. Teine on Macchiavelli ja Nietzsche eetika, mis rõhutab mehelikke voorusi, möönab inimeste eriväärsust, kiidab võitluse, vallutamise ja valitsemise ohtusid, identifitseerib voorust võimuga ja ülistab pärilikku aristokraatiat. Kolmas, Sokratese, Platoni ja Aristotelese eetika, eitab niihästi naiselike kui ka mehelike vooruste universaalset ning ühekülget rakendamist; arvab, et ainult haritud ning küps vaim võib otsustada vastavalt erinevatele olukorrale, millal peab valitsema armastus, millal võim; seega ta samastab voorust mõistusega ja pooldab valitsuskujuna aristokraatias ja demokraatia muudetavat segu. Spinoza teeneks on, et tema eetika koob mitteteadlikult need näilikut vaenulised filosoofiad harmooniliseks tervikuks ja selle tulemusena annab meile eetilise süsteemi, mis on uusaegse mõtlemise ülimaks saavutiseks.

Ta algab seega, et teeb „õ n n e“ tegutsemise eesmärgiks; ja ta defineerib õnne väga lihtsalt kui lõbu olemasolu ja valu puudumist. Aga lõbu ja valu on relatiivsed, mitte absoluutsed. Nad ei ole püsivad olukorrad, vaid mööduvad sündmused. „Lõbu on inimese üleminek vähemast täiuslikkusest (täielisusest, täidetud-olemisest) suuremale.“ „Rõõm seisneb selles, et inimese võim tõuseb.“ „Norg on inimese üleminek suuremast täiuslikkusest vähemasse. Ma ütlen üleminek; sest rõõm pole täiuslikkus ise: kui näiteks

inimene sünniks niisuguse täiuslikkusega, millele ta üle läheb, siis ta oleks... ilma rõõmu-afektita. Ja selle vastandi puhul paistab see veel ilmsemalt.“ Kõik kiired on üleminekud, kõik emotsioonid on „motsioonid“ (liikumised) täielisuse ja võimu poole või sellest kaugemale.

„Afektide all mõistan ma keha modifikatsioone (moendusi), mille läbi keha tegutsemisvõime kas suureneb või väheneb, on edendatud või takistatud, ja ühtlasi nende muudatuste ideesid.“ (Seda afektide-teooriat peetakse harilikult James'i või Lange omaks; kuid ta on siin täpsemalt sõnastatud kui kummagi psühholoogi juures ja üllatavalt kooskõlas prof. Cannon'i avastustega.) Kirg või emotsioon pole iseendast ei hea ega halb, vaid on seda ainult niikaugelt, kui ta suurendab või vähendab meie jõudu. „Vooruse ja jõu all mõistan ma üht ning sama asja“; voorus on tegutsemisvõime, suutelisus mingil kujul. „Mida enam keegi suudab alal hoida oma olemist ja otsida endale kasulikku, seda suurem on ta voorus.“ Spinoza ei nõua inimeselt, et ta end ohverdaks teise heaks; ta on halastavam kui loodus ise. Ta usub, et egoism on paratamatu järeldus enesealalhoiu-tungist kui ülimest instinktist. „Keegi ei jäta taotlemata seda, mida ta peab heaks, välja arvatud kui ta loodab sellest suuremat hüvet.“ See näib Spinozale päris mõistlikuna. „Et mõistus ei nõua midagi loomuvastast, siis nõuab ta järelikult, et igäüks end armastaks, otsiks oma kasu, niivõrd kui see tõesti on kasulik, ja püüaks kõike seda, mis viib inimest tõesti suuremale täiuslikkusele; ja et igäüks peaks püüdma hoida oma olemist, niipalju kui see oleneb temast.“ Nii ei ehita ta oma eetikat inimese altruismile ega loomulikule headusele, nagu tegid utopistlikud reformijad, ka mitte inimese iseku-

sele ega loomulikule kurjusele nagu küünilised konservatiivid, vaid egoismile, niivõrd kui see näib talle õigustatud ja vältimatu. Kõlblussüsteem, mis õpetab inimest nõrk olema, on väärtusetu; „vooruse aluseks on enese säilitamise püüe ja õnn seisneb selles, et inimene oma olemist säilitada suudab“.

Nagu Nietzsche, nii ei oska ka Spinoza palju peale hakata alandlikkusega. Alandlikkus on kas püüdleja variserlus või orja argus; ta tähendab jõu puudumist, aga Spinozale on kõik voorused võimise ja jõu kujud. Seega on kahetsus pigemini pahe kui voorus: „see, kes kahetseb tegu, on kahekordselt õnnetu ja võimetu“. Kuid Spinoza ei raiska alandlikkuse vastu võitlemisele nii palju aega kui Nietzsche, sest „alandlikkus on väga haruldane“. Isegi need filosoofid, kes on kirjutanud raamatuid ta ülistuseks, nagu ütles Cicero, lasevad panna oma nime tiitellehele. „Kes iseend põlgab, on kõigepealt edev,“ ütleb Spinoza (ja sõnastab selles lauses psühhoanalüütikute armsaima teooria, mille järgi iga teadlik voorus on pingutus peita või hävitada mingit salajast pattu). Kuigi Spinozale ei meeldi alandlikkus, ta imetleb tagasihoidlikkust ja põlgab uhkust, mis ei toetu tegudele. Kõrkus teeb inimesed üksteisele piinaks: „kõrk ei kõnele millestki muust kui enda suurtest tegudest ja teiste vigadest“; talle meeldib viibida endast alamal seisvate inimeste seltskonnas, kes imestavad tema täiuslikke omadusi ja vägitegusid, ja lõpuks langeb ta nende ohvriks, kes teda kõige enam kiidavad, — sest „keegi ei lase end meelitamisega rohkem võita kui kõrk“.

Siiani meie õilsa filosoofi eetika kõlab õige spartapäraselt; teisal puudutab ta aga ka õrnemaid keeli. Ta imestab selle kadeduse, kahtlustamise, üks-

teise alavääristamise ja viha rohkuse üle, mis täidab inimesi ja lahutab neid üksteisest, ja peab nende ja teiste nendesarnaste tunnete hävitamist ainsaks rohuks meie sotsiaalsete haiguste vastu. Ta usub, et lihtne on näidata, et viha, võib-olla seepärast, et ta on nii lähedal armastusele, on kergem võita armastusega kui vastuvihkamisega. Sest viha toitub tundest, et talle vastatakse samaga. Teisalt aga keegi, kes vihkab teist ja usub, et see teine teda armastab, langeb armastuse ja viha vahel kõikuvate tundmuste ohvriks, sest armastus sünnitab armastust (nagu Spinoza võib-olla liiga optimistlikult arvab). Sel viisil viha laostub ja kaotab oma jõu. Kes vihkab, tunnustab oma alaväärsust ja hirmu; me ei vihka vaenlast, keda usume kindlasti võita suutvat. „Kes ülekohut tahab kätte tasuda vihaga, elab viletsuses. Kes aga seevastu püüab viha võita armastusega, võitleb rõõmsalt ja eneseusaldusega; ta paneb vastu niisama hästi ühele kui mitmele inimesele ja vaevalt vajab üldse õnne abi. Need, keda ta võidab, alistuvad rõõmsalt.“ „Vaime ei võideta relvade, vaid hingelise suuruse abil.“ Niisuguseis kohdades Spinoza paistab nägevat midagi sellest valgusest, mis säras Galilea künkail.

Kuid ta eetika põhiolemus on pigemini kreeka-pärane kui kristlik. „Arusaamispuue on esimene ning ainus vooruse alus“ — vaevalt võiks selgemini ja kaugemaleminevalt kõnelda Sokratese vaimus. Sest „välised põhjused lükkavad meid mitmel viisil siia ja sinna, nagu risttuulte aetud lained me kõigume ja oleme teadmatuses oma lõpu ja saatuse kohta“. Me mõtleme, et oleme oma tõelikule olemusele kõige lähemal kirglikud olles, kuna me tõepoolest seal just täiesti passiivselt alistume pärilike tunnete ja impuls-side voolule, ja meid kistakse liiga varastele reakt-

sioonidele. Viimased sobivad ainult ühe osaga situatsioonist, sest järele mõtlemata võib taibata ainult situatsiooni üht osa. Kirg on „mitteadekvaatne idee“. Mõtlemine aga on vastuse edasilükkamine, kuni teatud küsimuse iga oluline külg on välja kutsunud oma vastava päritud või omandatud reaktsiooni. Ainult sel viisil muutub mingi idee adekvaatseks ja reaktsioon nii täielikuks kui ta üldse olla saab. Instinktid on suured edasikihutavad jõud, kuid kardetavad juhid, sest „instinktide individualismi“ tõttu, kui nii tohib öelda, püüab igaüks neist enda täidumisele, hoolimata kogu isiksuse hüvest. Kuidas on laostanud inimesi näiteks ohjeldamata ahnus, võitlushimu ja lõbu- iha, kuni sellised inimesed on muutunud ainult neid vallutanud instinktide manusteks. „Afektid, millega iga päev kokku pörkame, on seotud enamasti ainult keha ühe osaga, mida ärritused on tabanud enam kui teisi; ja seepärast on afektid enamasti liialdatud ja hoiavad vaimu nii kõvasti üheainsa eseme vaatluses, et ta ei saa üldse mõelda teistele.“ Kuid „iha, mis tekib rõõmust või murest, mis on seotud ainult ühe või mõne kehaosaga, aga mitte kõigiga, ei pea silmas kogu inimese kasu“. Et iseendaks saada, peame end täiendama.

See kõik põhineb muidugi vanal filosoofilisel mõistuse ja kire eristamisel, aga Spinoza toob ka elulisi täiendeid Sokratese ja stoikute eetikale. Ta teab, et nagu kirg ilma mõistusega on pime, nii on mõistus ilma kireta surnud. „Afekti võib pidurdada või hävitada ainult teise afektiga, mis on pidurdatavale vastu- käiv ja temast tugevam.“ Selle asemel, et mõistust asjatult kirele vastu asetada, asetab ta mõistusega kirgedele vastu mõistuse poolt koordineeritud kired; kired, mis on oma õigele

kohale asetatud täieliku ülevaate tõttu olukorrast. Mõtlemisel ei tohiks puududa iha soojus ega ihal mõtte valgus. „Afekt, mis on kirk, lakkab kirk olemast, niipea kui moodustame tast endale selge ning täpse idee.“ „Kõik himud on ainult seni kired, kuni nad juhtuvad mitteadekvaatseist ideedest; nad on vooresed..., kui neid tekitavad adekvaatsed (tõele vastavad) ideed.“ Iga mõistuspärane käitumine — s. t. iga reaktsioon, mis arvestab kogu situatsiooni — on vooreslik toiming, ja põhiline pole seega voores, vaid arukus.

Spinoza eetika tuleneb ta metafüüsikast. Just nagu kord mõistus seisnes seaduspärasuse taipamises asjade kaootilises voolus, nii seisneb ta siin seaduse püstitamises ihade kaootilisse voolu; seal seisneb ta nägemises *sub specie aeternitatis*, siin tegutsemises — niisamuti igaviku vaatekohalt. Mõistus kujundab nii teadmist kui ka toimimist, silmas pidades igavest kõiksust. Mõtlemine aitab meid laiemat ülevaadet saada asjust, sest teda toetab fantaasia, mis teadvusele näitab praeguste toimingute kaugeid tagajärgi. Viimased ei mõjutaks meie reageerimist, kui reaktsioon tekiks kohe ja mõttetult. Suurimaks takistuseks mõistuspärasele käitumisele on olevikumuljete ülekaalukas elavus võrreldes nende (tulevikku) projitseeritud mälestustega, mida nimetame ettekujutuseks. „Niivõrd kui vaim mõistab asju mõistuse käskudele vastavalt, teda erutab võrdselt mingi käesoleva või möödunud või tuleva asja kujutus.“ Ettekujutamise ja mõistuse abil muudame kogemuse ettenägemiseks, me muutume tuleviku kujundajaks ja lakkame olemast mineviku orjad.

Nii saavutame ainsa inimesele võimaliku vabaduse. Kire passiivsus on „inimese orjapõlv“, mõis-

tuse aktiivsus inimese vabadus. Vabadus ei ole vaba-olemine põhjuslikkus-seadusest ja põhjuslikest protsessidest, vaid vabadus üksikuist kirgedest ja impulssidest. Ta pole vaba-olemine kirest üldse, vaid korraldamata ning täiendamata kirest. Ainult seal, kus me teame, oleme vabad. Üliinimene olla ei tähenda vabanemist ühiskondliku õigluse ja vastutulelikkuse köidikuist, vaid vabanemist instinktide individualismist. Situatsioonile reageerimise täielikkuse ja ehtsusega saabub targa läbelikkus (rahulikkus); see pole Aristotelese kangelase aristokraatne enesega-rahulolemine, veel vähem Nietzsche ideaali upsakas üleoletsemine, vaid mingi seltsimehelikumalt häälestatud vaimu tasakaal ja rahu. „Inimesed, kes... mõistuse juhatusel otsivad oma kasu, ei ihka midagi endale, mida nad niisamuti ei sooviks ülejäänud inimestele.“ Inimese suurus ei seisne inimkonnast üle olemises ja teiste valitsemises, vaid üleolemises mõistmatu iha ühekülgsusest ja tühisusest ja iseenda valitsemises.

See on õilsam vabadus kui nn. tahtevabadus, sest tahe pole vaba ja võib-olla pole üldse mingit „tahet“. Ärgu arvatagu aga, et kui ei olda enam „vaba“, siis ei olda enam üldse moraalselt vastutav oma käitumise ja elukujundamise eest. Just seepärast, et inimeste tegusid determineerib mälu, peab ühiskond enda kaitseks kodanikke kujundama lootuse ja hirmu abil nii, et säiliks teatud määral ühiskondlik kord ja koostöö. Iga kasvatus eeldab determinismi ja valab nooruse avatud vaimu hulga keeldusid, lootes, et need kaasa mõjuvad käitumise determineerimisel tulevikus. „Kurjadest tegudest johtuv kurjus pole seepärast vähem kardetav, et ta tekib paratamatult; olgu meie toimingud vabad või mitte, nende motiivideks on ikka lootus ja

hirm. Seepärast on vale väita, et ma ei jäta ruumi korraldustele ja käskudele.“ Hoopis selle vastu, determinism teeb meie elu moraalsemaks, ta õpetab, et ei tule kedagi põlata ega naeruvääristada ega olla vihane kellelegi; inimesed „ei ole süüdi“, ja kuigi me karistame roimareid, see sünnib ilma vihata; me andestame neile, sest nad ei tea, mis nad teevad.

Kõigepealt julgustab determinism meid õnne ja õnnetust ootama ja kandma ühte viisi rahuliku vaimuga; me peame meeles, et kõik sünnib Jumala igaveste käskude järgi. Võib-olla õpetab determinism meile isegi „intellektuaalset jumalaarmastust“, milles me rõõmsalt lepime looduseadustega ja leiame oma soovide täidumist nende piires. Kes kõiki asju näeb determineerituna, see ei või kurta, kuigi ta võib avaldada vastupanu sündmustele, sest ta tajub asju „teatud igaviku-aspekti all“. Ta mõistab, et ta ebaõnnestumised olid õnned, mis ei mahtunud üldisse asjade käiku, nii et nad on teatud mõõdul õigustatud igavese nähtuse korra ja maailma struktuuri tõttu. Niisuguse vaimulaadi juures tõuseb mõtleja kõrgemale kirgede heitlikest naudinguid, üleva rahu juurde kontemplatsioon, mis näeb kõigis asjus igavese korra ja arengu lülisid. Ta õpib vältimatule naeratama ja „jääb rahule, saagu ta oma osa nüüd või alles tuhande aasta pärast“, nagu ütleb Whitman. Ta õpib vana tarkust, et Jumal pole mõni tujukas isik, kes segab oma austajate eraasjadesse, vaid muutmatu kord, mis maailma ülal hoiab. „Paratamatu ei haava mind“, ütleb Nietzsche, „*amor fati*“ — saatusearmastus — „on mu loomuse tuum.“

Säärane filosoofia õpetab meid ja a ütlema elule ja isegi surmale — „vaba inimene ei mõtle millestki vähem kui surmast; ta tarkus ei seisne surmast, vaid

elust mõtlemises“. See deterministlik ellusuhtumine rahustab väljavaate avarusega meie piinatud minasid ja lepitab meid piiridega, milles peavad püsima meie eesmärgid. Ta võib viia resignatsioonile ja loiule idamaisele passiivsusele, aga ta on vältimatuks aluseks ka igasugusele tarkusele ja tugevusele.

4. *Religioon ja surematuus.*

Pärast seda kõike me mõistame, et Spinoza filosoofia on katse armastada seda maailma, milles ta oli väljatõugatud ja üksi. Nagu Iiob jagas ta inimesed tüüpidesse ja küsis, kuidas on võimalik, et isegi õiglased, nagu äravalitud rahvas, peavad kannatama jälitamist, maapakku minekut ja igasugust viletsust. Mõneks ajaks piisas talle ja rahuldus teda arusaam, et maailm on isiksusetu ning muutumatuile seadustele alluv protsess; hiljem aga muutis ta olemuslikult religioosne vaim selle pimedate protsessi peaaegu armastusväärseks. Ta katsus oma ihasid ühte sulatada asjade üldise korraga, püüdes peaaegu ise saada eraldamatuks osaks loodusest. „Ülim hüve on selle ühenduse teadmine, mis vaimul on kogu loodusega.“ Meie individuaalne eraldumine on ju ka tõepoolest teatud mõttes illusoorne, sest me oleme osakesed suure seaduste ja põhjuste voolus, Jumala osakesed; me oleme mingi olemise mööduvad kujud, mis on suurem kui meie ja lõpmatu, kuna meie sureme. Meie keha on rakuke rassi kehas, meie rass on väike üksikjuhtum elu draamas; meie vaim on igavese valguse heitlik loit. „Kui meie vaim tunnetab, ta on mõtlemise igavene moodus, mis on determineeritud mõtlemise teise mooduse poolt, ja see jällegi teise poolt jne. lõpmatuseni: nõnda, et nad kõik moodustavad

ühtlasi Jumala lõpmatu intellekti.“ Selles panteistlikus individuaalse segunemises kõiksusega ilmneb Spinoza juures jälle orientaalne vaim; me kuuleme kaja-
vavat Omar'i häält, kes „iaal ei nimetanud Üht kaheks“, ja sõnu vanast hindu poemist: „Tunne eneses ja kõik-
suses üht ning sama hinge; kõrvalda unenägu, mis eraldab osa tervikust.“ „Mõnikord“, ütleb Thoreau, „kui mu paat sihitult triivib Waldeni järvel, ma lak-
kan elamast ja hakkan olema.“

Niisuguse terviku niisuguste osadena me oleme surematud. „Inimese hing ei saa täiesti hävida koos kehaga, vaid midagi säilib temast, mis on igavene.“ See on see osa meis, mis taipab asju *sub specie aeternitatis*; ja mida enam me asju tunnetame sel teel, seda „igavesem“ on meie mõtlemine. Spinoza väljendub siin veel hämaramalt kui muidu ja ta keel kõneleb, komentaatorite lõpmatuist seletustest hoolimata, erinevaile vaimule erinevat. Mõnikord tahaks uskuda, et ta arvab George Eliot'i „surematust hea kuulsuse kaudu“, mille järgi meie mõtlemisest ja elust ratsionaalseim ning ilusaim elab edasi ja mõjub peaaegu igavesti. Vahel jälle Spinoza näib mõtlevat isiklikule ja individuaalsele surematusele; võib-olla tahtis ta, sest et surm juba nii vara heitis varju ta teele, lohutada end selle lootusega, mis igavesti puhkeb inimesüdam-
es. Kuid korduvalt ja kindlasti ta eristab igavikku lõpmatust kestusest: „Kui tähele panna inimeste harilikku arvamust, siis näeme, et nad küll on teadlikud oma vaimu igavene-olemisest, igaviku aga vahetavad ära kestusega ja omistavad seda kujutlus-
võimele või mälule, mida nad usuvad säilivat pärast surma.“ Sest nagu Aristoteles, Spinozagi kõneldes surematusest eitab isikliku mälu edasielamist. „Vaim võib ainult kehas midagi kujutella ja mäletada.“ Ka

taevast tasu ei usu Spinoza: „Kaugel on õigest vooruse hindamisest need, kes oma vooruse eest, nagu oleks see raskeim orjus, ootavad Jumalalt suurimat tasu; nagu poleks vooruslikkus ja jumalateenimine iseendast juba suurim õnn ja kõrgeim vabadus.“ „Õndsus“, loeme *Eetika* viimsest teoreemist, „pole tasu vooruse eest, vaid voorus ise.“ Ja võib-olla on samal viisil surematus mitte tasu selge mõtlemise eest, vaid selge mõtte ise, mis toob mineviku olevikku ja küünitab tulevikku ja nõnda ära võites aja ahtad piirid haarab maailmast selle, mis igavesti asub kõige kirju muutlikkuse taga. Niisugune mõtlemine on surematu, sest iga tõde on püsiv looming ja osa inimeste igavestest saavutistest, mis mõjutavad inimkonda lõpmatult.

Selle pühaliku ning lootusriikka heliga lõpeb *Eetika*. Harva on sisaldanud mingi raamat nii palju mõtteid ja sigitanud nii palju kommentaare, jäädes seejuures edasi vastukäivate seletuste võitlusväljaks. Ta metafüüsika võib olla vigane, psühholoogia puudulik, teoloogia mitterahuldav ja tume — aga raamatu hingest, vaimust ja olemusest ei saa keegi, kes teda on lugenud, rääkida teisiti kui austavalt. Lõpplauseis hiilgab see vaim lihtses kõnekuses:

„Kuigi nüüd tee, millest olen näidanud, et ta sinna [s. o. tõelisele hingerahule] viib, näib olevat äärmiselt raske, siiski on ta leitav. Ja muidugi peab olema vaeva nõudev see, mida leitakse nii harva. Sest kuidas oleks mõeldav, et kui voorus oleks kergesti saavutatav ja suurema vaevata leitav, peaaegu keegi ei märka teda? Kuid kõik ülev on niisama raske kui haruldane.“

5. Poliitiline traktaat.

Meil jääb üle veel analüüsida *Tractatus politicust* (Poliitilist traktaati), Spinoza küpsemate aastate teost, mis jäi traagiliselt pooleli ta varase surma tõttu. See

on lühike, kuid siiski mõtteküllane asi. Sama inim-põlve ajal, kes nägi Hobbes'i ülistavat absoluutset monarhiat ja hukka mõistvat inglise rahva mässu kuninga vastu peaaegu niisama kirglikult kui Milton seda kait- ses, vabariiklase de Witt'i sõber Spinoza sõnastas riigifilosoofia, mis väljendab selleaegse Hollandi liberaalseid ja demokraatlikke lootusi. Ja just see sai üheks peallikaks sellele mõttesuunale, mis kulmineeris Rousseau's ja Suures Prantsuse revolutsioonis.

Iga riigifilosoofia peab Spinoza arvates väljuma v a h e t e g e m i s e s t l o o d u s l i k u j a m o r a a l s e k o r r a v a h e l, s. t. olukorra vahel enne ja pärast orga- niseeritud ühiskonna kujunemist. Spinoza eeldab, et ini- mesed elasid kord võrdlemisi üksi, ilma seadusteta ja ühis- kondliku organisatsioonita. Sel ajal polnud, ütleb ta, mingit arusaama õigest ja mitteõigest, õiglusest ja ülekohtust — võim ja õigus olid üks ning sama.

Sellest looduse seadusest või sellest seadusetusest saame aimu, kui vaatleme riikide käitumist. „Riikide vahel pole mingit altruismi“, sest ainult seal on ruumi seaduslik- kusel ja moraali, kus on omaks võetud mingisugune orga- nisatsioon ja tunnustatud ühist autoriteeti. Riikide „õigu- sed“ on praegu seda, mis kord olid üksiku „õigused“ (ja sageli on veel praegugi), s. t. nad on „võim“. Juhtivaid riike nimetatakse täiesti õigesti „suurvõimudeks“, tänu diplomaatide tahtmatule siirusele selles väljendis. See- sugune suhe valitseb ka olendite liikide vahel: ühise orga- nisatsiooni puudusel pole nende vahel mingit moraali ega seaduslikkust; iga liik teeb teisele, mis ta tahab ja suudab.

Inimeste keskel muutub aga loomulik võimukord õiguste moraalseks korraks, sest ühised hädad kutsuvad välja vastas- tikuse abi. „Ja et kõigil inimestel on hirm üksilduse ees, sest et keegi pole üksikuna küllalt tugev enese kaits- miseks ja elu paratamatute nõuete rahuldamiseks, siis kal- duvad inimesed loomu poolest ühiskondliku organisatsiooni poole.“ Inimesed pole aga loomu poolest ette valmistatud vastastikuseks üksteise arvestamiseks, mida nõuab ühiskond- lik kord; alles hädaoht sünnitab ühenduse, mis järk-järgult toidab ja kõvendab sotsiaalseid instinkte: „Inimesed aga ei sünni kodanikena, vaid saavad nendeks.“

Suurem hulk inimesi on oma südames individualistlikud mässajad seaduse ja tava (kombekorra) vastu: sotsiaalsed

instinktid on hilisemad ja nõrgemad kui individualistlikud ja vajavad kindlustamist. Inimene ei ole „loomult hea“, nagu eksikombel arvas Rousseau. Kuid kooselu algusega, kas või ainult perekonnas, tekib sümpaatia ja lõpuks sõbralikkus. Meile meeldib see, mis meiega sarnleb. „Me ei haletse ainult asju, mida oleme armastanud, vaid ka asju . . ., mida peame endaga sarnaseks.“ Siit johtub „afektide matkimine“ ja lõpuks mõnel määral südametunnistust. Südametunnistus pole kaasa sündinud, vaid omandatud ja ta muutub vastavalt geograafilisele alale. Südametunnistus on suguharu kõlbeliste pärimuste settimine kasvava indiviidi teadvuses. Selle kaudu ühiskond hangib endale liitlase vaenlase südames — loomuomaselt individualistlikus hinges.

Selles arengus jõutakse järk-järgult sinnamaani, et looduslikus olukorras kehtiv individuaalse võimu seadus annab organiseeritud ühiskonnas aset üldsuse seaduslikule ja moraalsele võimule. Ikka on veel võim õiguseks, aga üldsuse võim piirab üksiku võimu, piirab, teoreetiliselt, niipalju ta võimutarvitamise õigust, kui seda nõuab teiste samaväärne vabadus. Seadused on vajalikud, sest inimesed alluvad kirgedele; kui kõik inimesed oleksid mõistlikud, siis oleksid seadused üleaarused. Täiuslikud seadused seisaksid üksikisikutega samas vahekorras kui täiuslik mõistus kirgedega: nad tähendavad üksteisele vastukäivate jõudude koordineerimist, et takistada üldsuse hävi ja tõsta ta võimu. Täpselt nii, nagu mõistus metafüüsikas on asjade korra kogemine ja eetikas ihade hulgas korra loomine, on ta poliitikas korra loomine inimeste hulgas. Täiuslik riik kitsendaks oma kodanike võimu ainult niivõrd, kuivõrd nad võiksid saada üksteisele kahjulikuks; ta ei võtaks ära ühtki vabadust suuremat vastu andmata.

Vabadus on riigi eesmärgiks, sest riigi ülesandeks on soodustada kasvamist ja kasvamine oleneb vabast laialdumisruumist. Kuid mis siis, kui seadused lämmatavad kasvamise ja vabaduse? Mis peab inimene

tegema, kui riik, nagu iga muu organism oma olemasolu säilitada püüdes (mis harilikult tähendab seda, et ametisolijad tahavad säilitada oma kohti), muutub võimutsemise ja kurnamise mehhanismiks? Seni tuleb alistuda isegi mitteõiglastele seadustele, vastab Spinoza, kuni on võimaldatud mõistlik protestimine ja vastuväidete esitamine ja on olemas sõnavabadus, et võimaldada rahulikke muudatusi. Seadused aga, mis on sihitud sõnavabaduse vastu, põhjustavad kõigi seaduste langetamise, sest inimesed ei austa kaua seadusi, mida nad ei tohi arvustada.

„Üldiselt oma loomu poolest inimesed taluvad kõige vähem seda, et arvamusi, mida nad õigeks peavad, loetakse kuriteoks seaduse ees.... Niisuguseis tingimustes nad ei pea jõledaks, vaid auväärseks mässu tõsta ja mitte tagasi kohkuda ühestki teost valitsuse vastu.... Seadused, mida võib rikkuda kellelegi kahju tegemata, tekitavad ainult pilget. Inimeste himude ja üleemeelikuse ohjeldamise asemel nad ainult õhutavad neid.“

Mida vähem riik valvab inimeste järele, seda parem kodanikele kui ka riigile. Spinoza ei usalda riiki, kuigi ta tunnustab ta vajalikkust, sest ta teab, et võim rikub isegi kõige äraostmatuma (eks olnud see Robespierre'i hüüdnimeks?). Ta ei suhtu ükskõikselt riigi püüdeisse laiendada oma võimu kehalt ja tegudelt ka inimeste hingele ja mõtteile. Sest niisugune võimu levimine tähendaks kasvamise ja seltskondliku elu surma. Seepärast ei poolda ta riiklikku järelevalvet kasvatusel üle, eriti mitte ülikoolis: „Riigi kulul loodud akadeemiad pole asutatud niivõrd inimese loomulike võimete arendamiseks kui nende ohjeldamiseks. Vabas vabariigis haritakse kunste ja teadusi kõige paremini, kui igale soovijale lubatakse õpetada avalikult, omal kulul ja riisikol.“ Spinoza ideaaliks oli nähtavasti

niisugune kõrgem kasvatus, mis kord õitses Kreeka-
maal, haridus, mis poleks saadud mingist asutisest,
vaid vabadelt indiviididelt — „sofistidelt“ —, kes
rändasid linnast linna ja õpetasid olenemata avalikust
kui ka eraviisilisest järelevalvest.

Kui need nõuded on täidetud, siis on valitsusvorm
õige kõrvalise tähtsusega, ja Spinoza eelistab ainult
kergelt demokraatiat. Iga traditsioonilist valitsus-
kuju võib kujundada nii, „et igäüks eelistab avalikku
õigust erakasule; see ülesanne“ kuulub seadusandjaile.
Monarhia on küll teovõimas, kuid kaldub rõhumisele
ja militarismile.

„Ükski riik pole märgatavate muutusteta seisnud nii
kaua kui [despootlik] Türgi riik . . . . Kui nüüd orjust, bar-
baarsust ja rõhutud olekut nimetada rahuks, siis pole inime-
sele küll midagi kahjulikumat kui rahu. Kahtlemata juhtub
vanemate ja laste vahel rohkem ja teravamaid tülisid kui
isandate ja orjade vahel, ja ometi poleks majakorrale kasuks
isaõiguse muutmine omanikuõiguseks ja laste samastamine
orjadega.“

Demokraatia on kõige mõistuspärasem valitsus-
kuju, sest demokraatlikus riigis „on igäüks nõustunud
tegutsema ühise võimu juhtimisel, aga mitte selle järgi
otsustama ja mõtlema, s. t.: nähes, et kõik inimesed
ei saa mõelda ühtemoodi, enamuse häälele antakse
seaduse jõud“. Selle demokraatia sõjaliseks aluseks on
üldine väeteenistus. Kodanikel peaksid olema relvad
ka rahuajal. Ta rahandusliku aluse peaksid moodus-
tama otsesed maksud. Demokraatia halvaks küljeks
on võimu kaldumine keskpäraste kätte; selle vältimi-
seks pole muud teed kui lubada ametisse pääseda ainult
„harjunuid ning osavaid“¹⁾.

---

1) Väärriks märkimist Spinoza sotsiaalajalooline asend
Hollandis ja Inglismaal õitsele löönud liberalistlik-kapita-
listliku ühiskonnakorra arusaamiste väljendajana. Vt.
Poliitilised peavoolud, „Elav Teadus“ nr. 48.

6. Spinoza mõju.

„Spinoza ei tahtnud rajada koolkonda ega rajanudki“; kuid kogu filosoofia pärast teda on läbi imibunud tema mõtteist. Selle inimpõlve juures, kes elas pärast ta surma, oli Spinoza nimi põlguses; isegi Hume kõneles ta „jõledaist“ hüpoteesidest. „Spinozast kõneldi kui surnud koerast,“ ütles Lessing.

Lessing oligi see, kes taastas ta lugupeetuse. Suur arvustaja üllatas Jacobi't nende kuulsal mõttevahetusel 1784. a. seletusega, et ta kogu oma küpse ea on olnud spinozist, ja väitega, et „pole mingit muud filosoofiat kui Spinoza oma“. Ta Spinoza-armastus kõvendas ta sõprust Moses Mendelssohn'iga ja oma suures näidendis *Nathan der Weise* (Nathan Tark) vormis ta ideaalse juudi kuju, kelle jooned laenas elavalt kaupmehelt ja surnud filosoofilt. Mõni aasta hiljem juhtisid Herder'i *Einige Gespräche über Spinozas System* (Mõned kõnelused Spinoza süsteemi üle) liberaalsete teoloogide tähelepanu Spinoza *Eetikale*. Selle koolkonna juht Schleiermacher kirjutas „pühast, ekskommunitseeritud Spinozast“, katoliiklik luuletaja Novalis nimetas teda „jumalast joobunud meheks“.

Vahepeal oli Jacobi juhtinud Goethe tähelepanu Spinozale. *Eetika* esimene lugemine pööras ümber suure luuletaja, nagu ta ise jutustab. Siin leidis ta just selle filosoofia, mida oli janunenud ta sügav hing, ja siitpeale heliseb see läbi ta luule ja proosa. Siin õpetati teda, „et me peame loobuma“, et peame tunnustama piire, mis loodus meile on asetanud. Osalt tänu Spinoza leebele rahule tõusis Goethe *Götzi* ja *Wertheri* metsikust romantikast hilisemate aastate klassilisele rahule.

Spinozat Kant'i tunnetusteooriaga ühendades jõudsid Fichte, Schelling ja Hegel oma mitmesuguseile panteistlikele õpetustele. *Conatus sese preservandi*'st, enesealalhoiu-tungist kasvas välja Fichte „mina“, Schopenhaueri „elutahe“, Nietzsche „võimutahe“ ja Bergsoni *élan vital*. Hegel laitis Spinoza süsteemi kui liiga elutut ja kivinenut. Ta unustas sealjuures selle dünaamilise elemendi ja mõtles ainult suurepärasest kontseptsioonist Jumalast kui seadusest, mille ta võttis oma süsteemi „absoluutse mõistusena“. Kuid ta oli küllalt aus, kui ta ütles: „Et olla filosoof, peab kõigepealt olema spinozist.“

Inglismaal kasvas Spinoza mõju koos revolutsioonilise liikumise tõusuga. Noored mässajad poeetid nagu Coleridge ja Wordsworth kõnelesid „*Spy-nosa*’st (mida neid jälgiv valitsuse nuhk võttis austuseavaldusena oma leidliku nina vastu¹⁾), nad kõnelesid sama vaimustusega, mis tiivustas vene intelligentsi õndsail *narodnikute* päevil. Coleridge ujutas oma külalised üle spinozistlike lauavestlustega ja Wordsworth haaras midagi meie filosoofi mõtteist oma kuulsais ridades:

Miski,

Mil kodus loojeneva päikse läik,
Suur ookean ja üha liikuv õhk
Ja sinitaevas, inimese hing; —
Vaim liigutav ja liikumine ta,
Kõik mõtlejad, kõik mõeldu samuti,
Ta kõiki asju läbib.

Niisamasuguse vaimustusega suhtusid Spinozasse teised romantilised inglise poeetid, Shelley, Byron jt.

---

1) *Spy* tähendab inglise keeles spiooni ja *nose* nina.
Tõlk.

Võib oletada, et ka filosoof Spenceri „tundmatu“-mõiste on pärit Spinozalt. „Pole puudust silmapaistvaist kaasaeglastest“, ütleb Belfort Bax, „kes arvavad, et Spinozas sisaldub kogu moodse teaduse küllus.“

Võib-olla mõjutas Spinoza just seepärast nii paljusid, et ta laseb end nii mitmeti tõlgitseda ja ilmutab igal uuel lugemisel uusi varasid. Iga sügav väljendus riivab eri vaimu eri küljest. Spinozast võiks öelda sama, mida Koguja ütleb tarkusest: „Esimene inimene ei tundnud teda hästi ja viimne ei tunne teda rohkem. Sest ta mõtteid on rohkem kui meri ja ta nõud sügavamad kui kõige suurem sügavus.“

Spinoza kaheksa aasta surmapäevaks koguti vahendeid, et püstitada talle mälestusammast Haagis. Annetisi tuli igast tsiviliseeritud maailma nurgast; ükski monument ei kerki nii avara armastuse pjedestaalil. Mälestussamba avamisel 1882. a. lõpetas Ernest Renan oma kõne sõnadega, millega sobib lõpetada ka seda peatükki: „Häda sellele, kes tahaks möödudes solvata seda head ja mõtlikku pead. Nagu igale labasele hingele oleks talle karistuseks ta enese alatus ja võimetus jumalikku mõista. See mees siit oma graniitaluselt näitab kõigile inimestele teed õndsusele, mille ta ise leidis; ja veel paljude põlvede pärast ütleb oma südames haritud rändur: „Võib-olla nähti siitkohalt Jumalat õigemini kui kuskilt mujalt.““

Soovitavat kirjandust.

Üldisi sissejuhatavaid teoseid:

- Vorländer, K.* Geschichte der Philosophie. Bd. II. 7. Auflage, 1927.
- Falckenberg, R.* Geschichte der neueren Philosophie. 9. Auflage, 1929. (Ka venekeelses tõlkes.)
- Höfding, H.* Geschichte der neueren Philosophie. Bd. I. 2. Auflage, 1921. (Originaal ilmunud taani keeles, peale saksa keele tõlgitud ka inglise ja vene keelde.)

Üldisi põhjalikumaid teoseid:

- Windelband, W.* Geschichte der neueren Philosophie. Bd. I. 8. Auflage, 1922. (Ka inglise- ja venekeelses tõlkes.)
- Ueberweg, Fr.* Grundriss der Geschichte der Philosophie. Bd. II, III. 11./12. Auflage, 1923/1926.
- Wulf, M.* History of Medieval Philosophy. 1909. (Ka saksakeelses tõlkes.)

Üksikute filosoofide, koolkondade ja probleemide kohta:

- Gomperz, H.* Die Lebensauffassung der griechischen Philosophie und das Ideal der inneren Freiheit. 3. Auflage, 1927. (Kasulik stoa ja Epikurose eetikaga tutvumisel.)
- Theodorakopulos, J.* Plotins Metaphysik des Seins. 1928.
- Hiimets, J.* Augustinus. 1935. („Suurmeeste Elulood“ nr. 28.)
- Fowler, T.* Francis Bacon. 1881.
- Fischer, K.* Fr. Bacon und seine Schule. 4. Auflage, 1923. (Ka inglise- ja venekeelses tõlkes.)
- Descartes, R.* Arutlus meetodist. 1937. (Tõlkinud ja sissejuhatusega Descartes'i kohta varustanud R. Kulpa.)
- Haldane, E. S.* Descartes. His Life and Times. 1905.
- Fischer, K.* Descartes. Leben, Werke und Lehre. 5. Auflage, 1912. (Ka inglise- ja venekeelses tõlkes.)
- Freudenthal, J.* Spinoza. Sein Leben und seine Lehre. 2. Auflage, 1927.
- Brunsvicg, L.* Spinoza et ses Contemporains. Troisième édition, 1923.
- Pollock, F.* Spinoza. His Life and Philosophy. Third edition, 1911.
- Robinson, L.* Метафизика Спинозы. 1913.

Sisukord.

	Lk.
III. Filosoofia uuestisünd ja Francis Bacon	5
1. Aristotelesest renessansini	5
2. Francis Baconi poliitiline karjäär	17
3. Esseed	20
4. Suur uuestiehitus	28
1. Õpetatuse edendamine	30
2. Uus Organon	37
3. Teaduse Utopia	44
5. Kriitika	47
6. Epiloog	53
IV. Spinoza	55
1. Ajaloolist ja biograafilist	55
1. Juutide odüsseia	55
2. Spinoza kasvatus	59
3. Ekskommunikatsioon	64
4. Taandumine ja surm	66
2. Teoloogilis-poliitiline traktaat	72
3. Aru selgitamine	75
4. Eetika	78
1. Loodus ja Jumal	80
2. Mateeria ja vaim	85
3. Mõistus ja kõlblus	89
4. Religioon ja surematuus	97
5. Poliitiline traktaat	99
6. Spinoza mõju	104
Soovitavat kirjandust	107

Segavaid vigu:

- lk. 77, 2. rida alt — peab olema: reaalsete entiteetide
(entiteet — mingi oleva eseme olemus, olu)
- „ 96, 5. rida alt — peab olema: Nietzsche

Itaalia renessanss I.

Renessansi-aja ühiskond. Petrarca ja Boccaccio.

Kirj. prof. Werner Söderhjelm. Tõlk. Fr. Tuulas.

Sisukord: Eessõna. Murranguid ja kontraste: kultuuri ja kultuuriesindajaid. Petrarca ja Boccaccio, renessansi algatajad.

Puht-praktiliste ja tänapäevaste küsimuste käsitlemise kõrval on „El. Teadus“ endale sihiks seadnud ka minevikust valgustada eriti neid ajajärke ja liikumisi, mil on ülemaailmne ja nii meienigi ulatuv tähendus. Selt alalt on temas varem ilmunud (kreeka-rooma) „Vana maailma hukumine“ ja üheks uue aja algatajaks olnud „Esimene teekond ümber maailma“. Meile ja kogu praeguselegi Euroopale kaugelt tähtsam on aga Itaalia renessanss, hukkunud vanamaailma uuestisünd ja kogu praeguseni kestnud individualistlik-mõistusliku ja maise uusaegse kultuuri algus. Siia süveneda on seda huvitavam, et kogu see ajajärk on nagu suur romaan — täis suuri inimesi, teravaid võitlusi ja üllatavaid vastuolusid, täis äärmisi julmusi, auahnust, kuritegusid ja selle kõrval üllatavat kultuuritahet ja kunstiarbastust. Siin ilmneb oma sündimispalavikus juba kogu uue Euroopa vaim, nagu see on püsinud tänaseni. Ja niisama pildirikkalt ja elavalt on osanud seda ka kujutada prof. W. Söderhjelm, soome-rootsi tähtsamaid kirjandusloolasi. Siin pole midagi tavalise ajaloo kuivusest või abstraktsusest, vaid üks üllatuskujund järgneb teisele.

„Kahtlematult on renessanss üks ajaloo suurimaid liikumisi. Tugevad tuulepuhangud panid liikuma keskajal ristiusu mõjul kopitama löönud õhu, inimsugu virgus uuesti maisele elule. Kõik avardus: maailm kaugete meresõitude ja avastustega, kultuur antiiksete varasalvede lahtimuukimisega ja inimese vaimuilm liigestest usukütkest vabanemisega. Kuid ometi leidub meil nii vähe kirjandust selle huvitava ajajärgu kohta. Teos valgustab meile seda huvitavat ajajärku ka üldisest ja eriti kirjanduslikust seisukohast väga ülevaatlikul ning plastilisel kujul. Seega võimaldub meil emakeelse kirjanduse kaudu saada juba veidi mitmekülgsem pilt sellest mitut sajandit ja rahvast läbivast liikumisest.

Autor on oma vaatlused ning hinnangud teinud suure asjatundmisega hingestatult ja viimistletud stiilis, nii et teos meelitab ennast lugema.“

P. H., „Vaba Sõna“ 15. XI 1933.

BIOGRAAFILINE SEERIA

S U U R M E E S T E E L U L O O D

Nr. 1. Roald Amundsen H. 1.50 " 2. Isaac Newton " 1.50 " 3. Muhamed " 1.50 " 4. Abraham Lincoln " 1.50 " 5. Honorè de Balzac " 1.50 " 6. Ignatius Loyola " 1.50 " 7. Victor Hugo " 1.75 " 8. Aleksander Suur " 1.75 " 9. Thomas Alva Edison 1.50 " 10. Vergilius H. 1.75 " 11. Aleksis Kivi " 1.75 " 12. Louis Pasteur " 1.75 " 13. Charles Darwin " 1.50 " 14. Georg Washington " 1.75 " 15. Michelangelo " 2 — " 16. L. Beethoven " 1.50 " 17. Giuseppe Garibaldi „ 1.75 " 18. Elias Lönnrot " 1.50	Nr. 19. Richard Wagner H. 1.50 " 20. Jakob Hurt " 1.50 " 21. Cervantes " 1.50 " 22. Caesar " 1.50 " 23. Faraday " 1.50 " 24. Gladstone " 1.50 " 25. James Cook " 1.50 " 26. James Watt " 1.50 " 27. Jeanne d'Arc " 1.50 " 28. Augustinus " 1.50 " 29. Jaan Poska " 1.50 " 30. Fr. Nietzsche " 1.50 " 31. Richelieu " 1.50 " 32. H M Stanley " 1.50 " 33. F. Dostojevski " 1.50 " 34. Gustav II Adolf " 1.50 " 35. Eugène Delacroix " 1.50 " 36. Franciscus Assisi'st 1.50
--	--

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s.
 6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa: Kr. 3 —, 2.50, 1.25 ja —.75 Kummagi esimese osamaksu tasumise järel saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase osamaksu tasumise järel 1 raamat. Köide: iluköide 50 senti eksemplarilt ja 2 kr. 50 s. 6 eksemplarilt. Rahvaraamatukogu-köide 40 s. eksemplarilt.

Teised elulood (eelmistest erinevates haustades)

A. Kallas: Tähelend (Koidula elulugu)	H 3.50
A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö	" 1.30
A. Raag: Elisabet Aspe elu ja looming	" 1.—
R. Rolland: Tolstoi elu	" 2 —
Eelmised kalingurköites 1 kr. 50 s. kallimad.	
A. Maurois: Ariel ehk Shelley elulugu	" 2.—
Iluköites 50 s. kallim.	

Tellimishind 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka osakaupa: 3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 s. 1 aprilliks, 1 kr 25 s. 1. juuliks ja 75 s. 1. oktoobriks Poolpastas (3 n-rit) 4 kr., üksiknumber 1 kr. 50 s.
 Köide: iluköide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahvaraamatukogu-köide iga number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi jooksvale postiarvele nr. 20-36 või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna ettesaatmisel kannab saatekulud Selts. Jooksvat aastakäiku saab tellida ajakirjana ka kõigist postiasutistest.

EESTI KIRJANDUSE SELTS, TAKTUS.

ELAV TEADUS NR. 1—45.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
- " 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
- " 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
- " 4. Otstarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Rimmel.
- " 5. Vana-maailma hukkimine. Kirj. prof. G. Ferrero.
- " 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
- " 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
- " 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. prof-id Hearnshaw ja Cole.
- " 19. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
- " 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
- " 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
- " 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
- " 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep
- " 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig
- " 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
- " 16. Eesti kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
- " 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
- " 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
- " 19. Lapsepõlv ja iseloom. Kirj. A. Elango.
- " 20. Rõivastuskunst ja mood. Kirj. A. Rimmel
- " 21. Enesearendus ja edasiõppimine. Kirj. A. Kurvits.
- " 22. Itaalia renessanss I. Kirj. prof. W. Söderhjelm.
- " 23. Sissejuhatus kunstivooludesse. Kirj. A. Aspel.
- " 24. Romantika ja realism. P. Kogani jt. järgi H. Paukson.
- " 25. Lühike eesti kirjanduslugu. Kirj. Fr. Tuglas.
- " 26. Erakonnad Eestis. Kirj. E. Laaman.
- " 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine. Kirj. prof. K. Ramul.
- " 28. Eesti kroonika 1933. Kirj. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja ka gekino. V. Koern.
- " 30. Raamat ja tema sõbrad. Kirj. Fr. Puksov.
- " 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs. Kirj. K. Holtzmeier.
- " 32. Aine saladused. Aatomid ja molekulid. Kirj. W. Bragg.
- " 33. Uued teed toitluses. Kirj. O. Keskk.
- " 34. Elekter igapäevases elus. Kirj. A. Põdrus.
- " 35. Aur, tuli ja vesi. Jõumasinad. Kirj. E. Kokker.
- " 36. Mis on „hing“? Kirj. prof. dr. Eino Kaila.
- " 37. Uuem eesti kunst. Kirj. R. Paris.
- " 38. Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatsed. E. Laaman.
- " 39. Eesti kroonika 1934. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 40. Prantsusmaa ja Euroopa. Kirj. A. Aspel.
- " 41. Vana-Eesti rahvakultuur. Kirj. G. Ränk
- " 42. Meie metsloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
- " 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik. Kirj. dr. med. H. Madisson.
- " 44. Mis on elu? Bioloogia põhiküsimusi. Kirj. V. Lao.
- " 45. Maailma usundid. Kirj. prof. E. Tennmann.

ELAV TEADUS NR. 46—62.

- Nr.46. Mis on vaim? Kirj. prof. Eino Kaila.
" 47. Meie koduloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
" 48. Poliitilised peavoolud. Redig. prof. P. Tarvel.
" 49. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Redig. O. Urgart.
" 50. Eesti kroonika 1935. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.
" 51. Lühike eesti raamatu ajalugu. Kirj. Jaan Roos.
" 52. Inglased, nende iseloom ja Inglismaa. Kirj. André Maurois.
" 53. Sport ja kehaline kasvatus. Kirj. A. Klumberg-Kolmpere.
" 54. Eesti ühiskond. Kirj. Ed. Laaman.
" 55. Eesti rahvakunst. Kirj. Tiiu Kadak.
" 56. Lood filosoofia ajaloost I. Kirj. Will Durant.
" 57. Maailmaruum ja tähed. Kirj. A. Kipper.
" 58. Naine ja naisliikumine. Kirj. Vera Grüntal-Poska.
" 59. Korporatiivne ühiskond. Kirj. Juhan Vilms.
" 60. Euroopa ja maailmapoliitika Kirj. Gr. Bienstock.
" 61. Lood filosoofia ajaloost II. Kirj. Will Durant.
" 62. Eesti kroonika 1936. Tammer, Janusson, Palm, Elango jt.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—; 12 eri raamatu hindade Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—.

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50. 1 raamat Kr. —.50, rahvaraamatukogu-kõide Kr. —.40 iga raamat.

Alaseeria **Uue kodu käsiraamat** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ning nägusas kalingurkõites Kr. 6.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aastakäiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja

EESTI KIRJANDUSE SELTSILT, TARTUS.

Lugupeetud lugejaid palutakse Elava Teaduse toimetusele teatada oma arvamusi ja soove Elava Teaduse kohta.

HIND 1 KROON